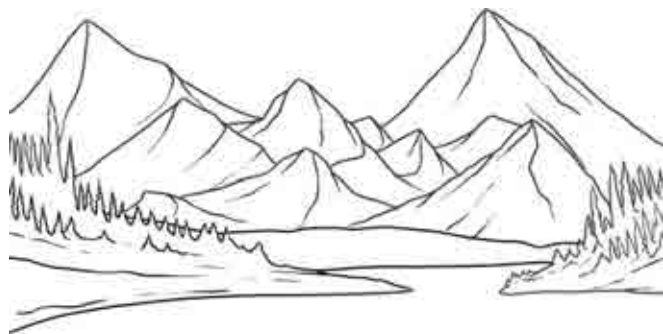

HACI NƏRİMANOĞLU

Əyyub Abasov:

ZƏNGƏZUR FƏCİƏSİNİ
YAŞAYAN VƏ YAŞADAN ƏDİB

Bakı
Mütərcim
2016

Ön sözün müəllifi: ***İsa Həbibbəyli,***
akademik

Elmi redaktor: ***Fətəli Abdullayev,***
s. ü. fəlsəfə doktoru,
dosent

Məsləhətçi: ***Aytən Qəhrəman,***
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçi: ***Elçin Qəhrəmanov,***
f.ü. fəlsəfə doktoru

Texniki redaktor: ***Nailə Həmidqızı***

**Hacı Nərimanoğlu. Əyyub Abasov: Zəngəzur faciəsini yaşayan
və yaşadan ədib.** – Bakı: Mütərcim, 2016. – 96 səh.

Kitab tanınmış yazıçı-dramaturq, əməkdar incəsənət xadimi, məşhur
“Zəngəzur” romanının müəllifi Əyyub Abasovun həyat və yaradıcılığına həsr
olunub.

ISBN: 978-9952-28-287-0

© H.Nərimanoğlu, 2016

BƏLƏDÇİ

<i>İ. Həbibbəyli. Tarixi gerçəkliyin böyük romanını yaradan görkəmli yazıçı.....</i>	<i>5</i>
Həyatı.....	11
Bədii yaradıcılığı.....	15
“Zəngəzur” romanının Əyyub Abasov yaradıcılığında və ədəbiyyatımızda yeri	22
Zəngəzur qırğınları “Zəngəzur”da.....	32
Zəngəzurun Ermənistana verilməsinin tarixi, hərbi-siyasi, mənəvi aspektləri “Zəngəzur”da.....	43
İngilis barmağı.....	47
Zəngəzurluların cavabsız qalan harayları.....	55
Artıq ingilislər yoxdur, baş rolda bolşevik Rusiyasıdır	62
“Zəngəzur” romanı istedad, cəsarət, vicdan və milli düşüncənin təcəssümüdür.....	66
Əliyevlər ailəsinin stolüstü kitabı.....	69
Əyyub Abasovun dünyaya göz açdığı Şəki kəndi haqqında....	76
Mən isə onları heç zaman unutmayacağam.....	80
Şərəflə yaşamış ömrün anları.....	81

TARİXİ GERÇƏKLİYİN BÖYÜK ROMANINI YARADAN GÖRKƏMLİ YAZIÇI

Birinci Dünya savaşında (1914-18) böyük dövlətlərin Osmanlı torpaqlarını tarixdən silmək planları kimi, ermənilərin Anadolu torpaqlarında “dənizdən dənizə Ermənistan” yaratmaq xülyası da türk xalqının iradəsi, döyüş əzmi, tarixdə bənzəri olmayan Qurtuluş savaşı sayəsində puça çıxdı. Bundan başqa böyük dövlətlərin silahlandırıb hərtərəfli hərbi-siyasi dəstək verdiyi erməni terrorçu dəstələri Anadolu torpaqlarındakı acınacaqlı məğlubiyyətin əvəzini Azərbaycanın günahsız müsəlman əhalisindən çıxmağa başladılar. Məqsəd Qərbi Ermənistan, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağdan Gəncəyə qədər olan ərazilərdə müsəlman əhalini deportasiya etmək, bu ərazidə erməni dövləti qurmaq idi. Böyük güclərin Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərə dövlət yaratmaq planları on minlərlə günahsız insanın qanı bahasına reallığa çevrildi. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş Zəngəzur qətləmləri ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinin ən qanlı səhifəsi idi. Bu faciələrin doğru-düzgün bədii salnaməsini yaratmaq missiyasını da tale həmin dəhşətləri şəxsən yaşamış Zəngəzurdan olan yazıçı Əyyub Abasova həyata keçirmişdir. O, XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurdə törətdiyi qanlı qırğınların, soyqırım və deportasiyanın canlı şahidi olub. Valideynlərini, qardaşlarını, doğmaları və əzizlərini itirib, uşaq yaşında az sayda sağ qalan həmyerliləri ilə ağır əzablar içində qarlı-çovğunlu dağ cığırları ilə Naxçıvana pənah gətirmişdir. Burada dayısı, tanınmış maarifçi ziyalı Əbdüləzim Rüstəmovun ailəsində yaşayıb, oxuyub, işləyib və yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayıb.

Əyyub Abasov Bakıda, Leninqradda ali təhsil alıb, Naxçıvan şəhərində texnikum direktoru, maarif müdiri vəzifələrində çalışıb. O, Nazirlər Sovetində, Azərbaycan KP MK-da işləyib, amma müntəzəm olaraq həm də məhsuldar ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olub. Əyyub Abasovun xalqımız qarşısında ən böyük xidməti vicdan və cəsarətin, böyük ədəbi istedadın layiqli bəhrəsi olan 2 cildə yazılmış 980 səhifəlik "Zəngəzur" tarixi romanıdır. Bu əsərdə XX əsrin əvvəllərində bir sıra xarici dövlətlərin fəal hərbi-siyasi dəstəyi, cəllad Andronik və onun təcavüzkar tərəfdarları olan daşnakların başçılığı ilə Zəngəzurdə törədilən qətlamlar doğru-düzgün qələmə alınıb. Roman Sovet rejiminin tüğyan etdiyi, ermənilərin bütün dünyada cəlladbaşı Andronikin 100 illiyini təmtəraqa qeyd edib heykəllərini qoyduğu illərdə nəşr edilib. Kitabda cəllad Andronikin dilindən deyilən aşağıdakı sözlər Azərbaycan sovet ədəbiyyatında cəsarət nümunəsi sayıla bilər: *"Müsəlman kəndlərinin biri də sağlamat qalmamalıdır", "Türkü öldürmək cinayət deyil, qəhrəmanlıqdır, türkü öldürməyənlər millət xainidir, özləri öldürülməlidir."*

Əyyub Abasov yaxşı bilirdi ki, çar Rusiyasının və bolşevik hökumətinin ağalığı dövründə, 1905-1920-ci illərdə Azərbaycanın tarixi mahalı olan Zəngəzurdə silahlı erməni dəstələrinin törətdiyi qırğınlar nəticəsində minlərlə müsəlman qətlə yetirilmiş, çoxsaylı müsəlman kəndi dağıdılmışdı. Zəngəzur mahalının Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Meğri rayonları 1920-ci ildə xalqın iradəsinə zidd olaraq, Moskva və Tiflisdə mərkəzi hakimiyyətdə təmsil olunan ermənipərəst qüvvələrin siyasi qərarı ilə zorla Azərbaycandan qoparılarq Ermənistanə verilmişdi. Bu hadisələrin şahidi olan Əyyub Abasov "Zəngəzur" əsəri ilə tarixi gerçəkliyin böyük romanını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Ona görə də "Zəngəzur" romanı XX əsrin əvvəllərinin erməni terroru ilə bağlı qanlı hadisələrinin obyektiv ədəbi salnaməsi hesab olun-

mağa layiqdir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında Zəngəzur hadisələrinə həsr edilmiş ilk tarixi roman kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə Zəngəzur hadisələri bütün reallıqları, acı həqiqətləri ilə birlikdə obyektiv mövqedən əks etdirilmişdir. Bu mənada “Zəngəzur” romanı geniş oxucular üçün vətənpərvərlik məktəbi funksiyasını yerinə yetirdiyi kimi, tarixçilər üçün də mühüm bir mənbəşünaslıq bazası sayıla bilər. Əyyub Abasovun “Zəngəzur” romanında tarixiliklə bədiiilik bir-birini tamamlayır. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatındakı qiymətli tarixi romanlardan biridir. “Zəngəzur” romanına görə onun müəllifi haqsız yerə təqib olunmuş, çətin və gərgin həyat yaşamışdır. Hətta, XX əsrin əllinci illərində “Zəngəzur” romanı kitab mağazalarından və kitabxanalardan yığılmış, oxunması və istifadəsinə qadağa qoyulmuşdur. Xüsusən, “Zəngəzur” tarixi romanının ikinci cildi nəşr edildikdən sonra yazıçıya qarşı ədəbi tənqiddə və ictimai mühitdə haqsız kampaniyalar təşkil olunmuşdur. Əyyub Abasovun 18 aprel 1957-ci ildə 52 yaşında ikən dünyasını dəyişməsi də həmin ədalətsiz təqiblərin nəticəsi idi.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə dövlət səviyyəsində meydana çıxmış mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan qərarlar XX əsrin əvvəllərinin repressiya və deportasiya hadisələrinə verilmiş obyektiv siyasi qiymətin ifadəsi olmaqla bərabər, həm də Əyyub Abasov kimi vətənpərvər yazıçıların tam siyasi bəraəti demək idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkəmizdə latın qrafikalı ədəbiyyatın nəşri üzrə həyata keçirdiyi dövlət proqramının əsasında çap olunmuş bədii əsərlər içərisində “Zəngəzur” romanının da olması yeni tarixi epoxada bu qiymətli əsərə və onun müəllifi olan görkəmli yazıçıya bəslənilən münasibəti aydın şəkildə ifadə edir.

Oxuculara təqdim edilən “Əyyub Abasov: Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşadan ədib” adlı kitabın müəllifi, yazıçı-tədqiqatçı Hacı Nərimanoğlu Zəngəzurda doğulub boya-başa çatdığı üçün bu regionda baş vermiş keşməkeşli

hadisələrin tarixini yaxından öyrənmək imkanına malik olmuş, gərgin və mürəkkəb hadisələrin böyük bir hissəsinin məşəqqətlərini şəxsən yaşamışdır. Buna görə də onun elmi-ədəbi fəaliyyətində Zəngəzur və ətrafında cərəyan etmiş hadisələr geniş yer tutur. Hacı Nərimanoğlunun indiyədək çap edilmiş 12 kitabından dördü Qarabağ-Zəngəzurun tarixinə həsr edilmişdir. Yazıçı-publisist və tədqiqatçı Hacı Nərimanoğlunun “Turan aşığı”, “Qubadlısız 16 il”, “Zəngəzurdə doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular”, “Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin törətdikləri qətlamlar Osmanlı-Türkiyə mənbələrində”, “Türk, yoxsa erməni soy-qırımı” adlı kitabları qiymətli tədqiqat materialları və zəngin tarixi mənbələrlə yanaşı, həm də yerli əhalidən yazıya alınmış xatirələr, şahidlərin dedikləri əsasında yazıldığı üçün obyektiv reallıqları əks etdirir. Hacı Nərimanoğlu Azərbaycanda Zəngəzur ətrafı Qarabağ hadisələrinin əsas tədqiqatçılarındanıdır. Yazıçılıq qabiliyyəti onun tarixi mövzuda yazılmış əsərlərinin bədii təsir gücünü artırmağa xidmət edir. Hacı Nərimanoğlunun əsərlərində tarixi həqiqətlər həm də yazıçı gözü ilə canlandırılan yadda qalan və təsirli həyat hadisələri kimi təqdim olunur. Bu işə həmin əsərlərin oxucu auditoriyasını genişləndirməklə bərabər, ideya-tərbiyəvi imkanlarını da qüvvətləndirir. “Zəngəzur” Cəmiyyəti İctimai Birliyinin sədri kimi Hacı Nərimanoğlunun son 10 il ərzində apardığı iş, rastlaşdığı hadisələr və insanlar onun əsərlərində qiymətli tarixi materiallarla bir yerdə zəngin həyat materiallarının da öz əksini tapmasına imkan yaratmışdır. Tərcümeyi-halının və taleyinin Zəngəzur-Qarabağ hadisələri ilə yaxından bağlı olması onun Əyyub Abasovun “Zəngəzur” tarixi romanını tədqiqat üçün seçməsinə şərtləndirmişdir. Taleyin hökmü ilə erməni qırğınlarından qaçaraq, Qubadlı rayonunun Saray kəndinə pənah gətirib burada məskunlaşmış Əyyub Abasovun bacısı Həmidə xanımın tərcümeyi-halını, ömür yolunu ətraflı öyrənməsi, bu ailə ilə şəxsi tanışlığı, qohumluq münasi-

bətləri də onu “Zəngəzur” romanını yaratmış yazıçının həyatı və yaradıcılığını araşdırmağa doğru aparmışdır. Əyyub Abasovun həyat yolunu və “Zəngəzur” romanını öyrənilib oxuculara çatdırmaqla o, mühüm bir yazıçı-tədqiqatçı işini və həm də vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmişdir. Bu kitabdan əvvəl H.Nərimanoğlunun “Azərbaycan” jurnalının 2015-ci il 7-ci sayında Əyyub Abasovun anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş iri həcmli “Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşadan ədib” adlı sanballı məqaləsi dərc olunmuşdu. Təqdim olunan kitabda Zəngəzur-Qarabağ hadisələrinin fonunda, “Zəngəzur” romanının işığında ermənilərin iç üzünü, qəddarlıq və qaniçənliyini açıb göstərən tarixi hadisələri də təsvir etməsi Hacı Nərimanoğlunun əsərinin əhatə dairəsini daha da genişləndirir. Bu, kiçik həcmə malik kitabda XX əsrin böyük hadisələri öz əksini tapmış və obyektiv qiymətini almışdır. Hacı Nərimanoğlunun təqdim etdiyi zəngin materiallar və “Zəngəzur” romanının reallıqları bu mövzuda təsirli və əhəmiyyətli bir filmin yaradılması zərurətinə işıq salır. Tam mənası ilə demək olar ki, Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanı tarixi gerçəkliyin istedadla yazılmış böyük romanıdır. Bu əsərin dünya dillərinə tərcümə edilərək nəşr olunması çox zəruri və əhəmiyyətli iş olardı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqində haqlı olaraq dediyi aşağıdakı fikirlər Zəngəzur ağrısını sinəsində daşıyan, yaşadan hər kəs üçün nikbin gələcəyə əsas verir, xalqımızın o torpaqlara qayıdacağına inamı artırır: ***"Xalqımıza qarşı ədalətsizlik də edilmişdir. Çünki Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla vermişdilər. Bu, böyük ədalətsizlik idi. Çünki Zəngəzur tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzurun o vaxtkı əhəlisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzurun bütün yaşayış məntəqələrinin adları Azərbaycan adları idi.***

Ona görə, bu qərarın qəbul edilməsində Azərbaycan xalqına qarşı ədalətsizlik və qərəz əsas rol oynamışdır. Eyni zamanda, bu qərarla Azərbaycan coğrafi baxımdan iki yerə bölünürdü. Eyni zamanda, böyük türk dünyası iki yerə bölünürdü. Bu, ədalətsizlikdir, bu, sağalmayan yaradır. Ancaq mən tam əminəm ki, vaxt gələcək və biz azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarımıza qayıdacağıq.”

Bütövlükdə Hacı Nərimanoğlunun “Əyyub Abasov. Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşadan ədib” kitabı həm tarix, həm də ədəbiyyat baxımından əhəmiyyətli olan mühüm bir əsərdir. Bu, yazıçı Əyyub Abasovu və onun məşhur “Zəngəzur” romanını yeni tarixi mərhələdə diqqət mərkəzinə çəkən, həmin dövrün qanlı hadisələrindən ibrət dərsi almağa çağıran dəyərli araşdırmaadır. Əyyub Abasov kimi ədəbiyyatımızın və ictimai fikrimizin inkişafında böyük xidmətləri olmuş vətəndaş bir yaradıcı ziyalını yada salmaq, onun haqqında ilk dəfə geniş materialı ictimaiyyətə çatdırmaq əhəmiyyətli bir xidmətdir. Təqdim olunan kitab gələcəkdə Əyyub Abasova həsr ediləcək daha geniş həcmə malik əsərlərin meydana çıxmasına təkan verən qiymətli bir mənbədir.

İsa HƏBİBBƏYLİ,
akademik

HƏYATI

İstedadlı yazıçı, şair, dramaturq, nəşir, jurnalist, əməkdar incəsənət xadimi Əyyub Cəbrayıl oğlu Abasov 1905-ci ildə tariximizin ən qədim dövrlərindən bəri Azərbaycan türklərinin məskəni, oğuzların yurd yeri olmuş Zəngəzur qəzasının Şəki kəndində (indiki Ermənistanın Sisiyan rayonu) anadan olub. Tarix boyu həmişə aclıqdan, soyuqdan, qonşu ermənilərin fitnə-fəsadlarından əziyyət çəkən dağlıq Zəngəzur camaatının əsas dolanışığı yerlərindən biri aşağı Zəngəzurun Bərgüşad, Həkəri çaylarının kənarlarındakı barlı-bərəkətli çəltik sahələri, bostanları, Gəyən və Yazı düzünün taxıl zəmiləri idi. Əyyub da əli çomaq tutanda Qubadlıya gəlib varlıların təsərrüfatında muzdurluq edib, naxır otarib, ailəsinin dolanışığına yardımçı olub.

Atası Cəbrayıl kişi kənddəki ağır güzəranını bir az yaxşılaşdırmaq üçün ömrünün son illərində bir dəstə həmkəndlisi ilə Bakıya gəlib neft mədənlərində fəhləlik edib, ancaq çox qala bilməyib və 1917-ci ilin sonlarında Sisiyana ailəsinin yanına geri qayıdıb.

Burda isə onu və ailəsini qanlı qırğınlar, faciələr gözləyirdi.

Birinci Dünya savaşında ABŞ, İngiltərə, Rusiya və Fransa ermənilərə verdikləri “dənizdən dənizə Ermənistan” təhrikçi, yalançı vədlərini Anadoluda yerinə yetirə bilməyəndə əvəzini Qafqazda, Azərbaycanda çıxdılar və erməniləri silahlandıraraq, şirnikləndirib günahsız müsəlman türk və kürdlərin üzərinə yönəldilər.

Andronikin başçılıq etdiyi vəhşiləşmiş, hər cür insanlıqdan kənar rəzillik törədən quldur dəstələri Zəngəzurda daşı daş üstə qoymadılar. Yaşlı, qadın, körpə demədən hamını qırdılar, bu qətlialmlarda yalnız qaçıb canını qurtaranlar sonrakı dərddli-qəmli ömürlərinə davam etdilər.

Əyyubun ata-anası ilə birlikdə iki qardaşı da erməni qaniçənləri tərəfindən qətlə yetirildi. Zəngəzur qırğınından ailədən Əyyub özü, bir də ondan böyük bacısı Həmidə sağ qaldılar. Həmin vaxt onlar bir-birini itirir, Əyyub Naxçıvana, Həmidə isə 3 həmkəndlisinin ailəsi ilə birlikdə Qubadlıya – bu kitabın müəllifinin doğulub boya-başa çatdığı 35 evlik Saray kəndinə gəlib çıxır. Və onlar ancaq 30 il ayrılıqdan sonra arayıb-axtarıb bir-birinə qovuşmuşlar.

Ədibimizin Zəngəzurdə keçən uşaqlığı beləcə faciəli sonluqla bitir, bu ağırı-acı onu ömrünün sonuna kimi tərk etmir.

Əyyub Abasov çətinliklə Naxçıvana gəlib dayısı, tanınmış müəllim Əbdüləzim Rüstəmovun ailəsində yaşayıb, oxuyub, burda ilk əmək və yaradıcı fəaliyyətinə başlayır, həyatının Naxçıvan, Bakı dövrü başlayıb. Birinci dərəcəli məktəbi və Pedaqoji Texnikumu bitirib, 1928-ci ildə Bakıda Pedaqoji İnstitutda daxil olub. Komsomolçu, kommunist partiyasının üzvü olub. 1931-ci ildə institutu qurtaran Ə. Abasov iki il Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda dərs hissə müdiri, 1932-33-cü illərdə isə rayon maarif şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləyib. O, 1933-34-cü illərdə «Kommunist» qəzeti redaksiyasında çalışıb. Ə. Abasov 1934-37-ci illərdə Leninqradda redaktorluq və tərcüməçilik kursunda oxuyub. O, 1937-39-cu illərdə "Azərnəşr"də şöbə müdiri olub, 1939-41-ci illərdə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında İncəsənət İşləri üzrə Komitədə çalışıb, İkinci Dünya müharibəsində faşistlərə qarşı vuruşub, 1943-47-ci illərdə Azərbaycan KP MK-da təlimatçı, 1947-48-ci illərdə Bakı Teatr Məktəbinin direktoru, 1949-57-ci illərdə isə "Uşaqgənənəşr"də şöbə müdiri vəzifələrində işləmişdir.

1932-ci ildə ilk kitabı nəşr edilmiş, məhsuldar ədəbi yaradıcılığı, yeni kitabları ilə təzə yaranmaqda olan Azərbaycan sovet ədəbiyyatının məzmun və formaca zənginləşməsinə sanballı töhfələr vermişdir.

Acı təəssüflər olsun ki, Əyyub Abasov 1957-ci ilin 18 dekabrında 52 yaşında istedad və yaradıcılığının püxtələş-

miş vaxtında həyata “əlvida” dedi. Onun ikicildlik “Zəngəzur” romanının son cildi həmin il təzəcə çapdan çıxmışdı, ədəbiyyatımızda yeni hadisəyə, geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdi.

Professor Qulu Xəlilov ədibin dəfn gününü belə xatırlayıb yazırdı: *“Əyyub Abasovun qəfil ölümü yazıçılara bərk təsir etmişdi, dəfnində Yazıçılar İttifaqının sədri Mehdi Hüseyni sarsılmış gördüm, rəngi qapqara qaralmışdı, bədrəyib yıxılmaq dərəcəsinə gəlmişdi... Əyyub Abasov nəşriyyatda çalışdığından yazıçı və şairlərlə daim ünsiyyətdə olurdu, çoxusu ilə isti münasibətləri yaranmışdı, çoxunun kitablarının redaktoru olmuşdu, hamı sonsuz kədər içində idi.”*

Ə.Abasov qısa bir ömür yaşasa da, onu yaxından tanıyanların xatirələrində özünün istedadlı, cəsarətli, xeyirxah, vətəninə, xalqını sevən, ədəbiyyata namusla xidmət edən işıqlı ziyalı kimi yaşayır.

Xalq şairi Nəriman Həsənzadə yazır: *“...Mən Qorki İnstitutundan ikinci təhsil alıb gəldim, bizim tanışlığımız lap cavan şair olan vaxtımdan, 1954-dən başlayıb. Mən əsgərlikdən şineldə gəldim Yazıçılar İttifaqına, şeir oxuduq, çıxanda Mir Cəlal mənimlə görüşdü. Bizdə rəhmətlik gözəl yazıçı Əyyub Abasov varıydı, əvvəl şair idi, sonra əvəzsiz iki cildlik “Zəngəzur” romanı yazdı. Elə onunla da tarixdə qaldı. O da “Gənclik” nəşriyyatında şöbə müdiri idi. Mir Cəlal müəllim dedi ki, “Əyyub, Nərimanın şeirləri mənim xoşuma gəldi, onun kitabını dərc elətdirin”. Əyyub Abasov da Mir Cəlal müəllimin bir sözünü iki eləmədi, məni apardı nəşriyyata, müqavilə bağladı, beləcə ilk şeirlər kitabım buraxıldı.”*

Ə.Abasovu görüb yaxından tanıyanlar, haqqında yazanlar onu olduqca mehriban, səmimi, işinə məsuliyyətlə yanaşan, vicdanlı, milli düşüncəli insan kimi xarakterizə edirlər.

Əyyub Abasov özündən sonra əhəmiyyətli bədii irs ilə birlikdə Vətənimiz, xalqımız üçün ləyaqətli ailə, layiqli övladlar da qoyub gedib. Qızı Zenfira xanım təqaüdə çıxana

qədər uzun illər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi olub, onun həyat yoldaşı Cahangir Vahid oğlu Qəhrəmanov (10.2.1927-26.6.1995) AMEA Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, görkəmli alim, professor, əməkdar elm xadimi idi. Cahangir müəllim qədirbilənliliklə 1962-ci ildə Əyyub Abasovun "Seçilmiş əsərləri"ni 266 səhifədə "Müqəddimə" ilə birlikdə 20 min tirajla buraxdırdı. Övladları Elxan Cahangir oğlu Qəhrəmanov 2009-cu ildə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Azərbaycanın Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, 2015-ci ildə isə Küveytdə fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edilib, həyat yoldaşı professor Aytən Qəhrəman Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin aparat rəhbəri, Bakı Slavyan Universitetinin kafedra müdürüdür, Elçin Qəhrəmanov Nazirlər Kabinetində məsul vəzifədə çalışır, elmlər namizədidir.

Ədibin ailəsinin bir nəcib xidməti də iki cildlik "Zəngəzur" romanını məhz öz vəsaitləri hesabına 2014-cü ildə təkrar nəşr edib ictimaiyyətə təqdim etmələri oldu.

Ə.Abasov nəslinin digər davamçıları da xalqımız, dövlətimiz üçün gərəkli işlər görür, ata-baba yolunu ləyaqətlə davam etdirirlər.

BƏDİİ YARADICILIĞI

Əyyub Abasovun zəngin ədəbi-bədii yaradıcılığı indiyədək ətraflı, sistemli şəkildə öyrənilməyib.

Həyat və yaradıcılığının Naxçıvan dövrü barədə ayrı-ayrı yazarların, yaşadlarının, qələm dostlarının xatirələrində, məqalələrində məlumatlar vardır.

Ə.Abasov 1921-ci ildən Naxçıvanda nəşrə başlayan "Şərq qapısı" qəzetinin fəal əməkdaşlarından olub. Bu qəzet regionda mətbuatın əsasını qoymaqla yanaşı, eyni zamanda, Naxçıvanda ədəbi mühitin inkişafına səbəb oldu, qələm sahiblərinin öz yaradıcılıqlarını qəzet vasitəsilə daha geniş kütlələrə çatdırmasına şərait yaradırdı. 1920-30-cu illər Naxçıvanda yaşayıb yaradan ədəbi qüvvələri məhz bu qəzet öz ətrafına yığmışdı. Mətbuatı inkişaf etdirmək üçün əvvəlcə ədəbi qüvvələri səfərbər etmək, onları cəmiyyət halında birləşdirmək lazım idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Bakıda yaradılmış "Qızıl qələm" ədəbiyyat cəmiyyətinin səsinə 1925-26-cı illərdə Naxçıvanda ədəbi müzakirə və ədəbi gecələrdə təmsil olunan gənclik ilkin səs verdi. PK(b)P MK-nın "Bədii ədəbiyyat sahəsində partiyanın siyasəti haqqında" 18 iyul 1925-ci il tarixli qətnaməsi Naxçıvanda ədəbiyyat və incəsənət işinin təşkilində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmiş, vilayət qəzetində ardıcıl olaraq "Ədəbiyyat səhifəsi", "Gənclik səhifəsi" başlıqlı xüsusi səhifələr verilirdi. 1926-cı ildə Naxçıvanda "Qızıl qələm" Ədəbiyyat Birliyi fəaliyyətə başlayır. Gənc Əyyub Abasov Ədəbi Birliyin rəhbəri seçilir. Həmin dövrdə Naxçıvanda yeni ədəbiyyat uğrunda gedən mübarizədə bu birlik ən fəal yaradıcılıq mərkəzinə çevrilir. Birliyin təşəbbüsü ilə Naxçıvan şəhər komsomol klubunda tez-tez ədəbi gecələr və mühazirələr təşkil olunurdu. 1927-ci ildə Əyyub Abasovun

yazdığı dram əsəri də Naxçıvan şəhərindəki Karl Libknext adına komsomol klubunda tamaşaya qoyulur və tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanır.

O, artıq gənc yaşlarından-1929-cu ildən Sov.İKP üzvü idi.

Yaradıcılıq yolunu "Qızıl qələmlər" Ədəbi Birliyinin təşkilatçılarından biri kimi davam etdirən dövrün gənc ədəbi simalarından biri Müzəffər Nəsirli birliyin fəaliyyətinə dair xatirələrində yazır: *"Bir hadisə heç yadımdan çıxmır. 1927-ci ilin qış fəslində komsomol klubunda ədəbi gecə keçirirdik. Əyyub Abasov gecəni aparırdı, həmin gecəyə şəhərin çoxlu ədəbiyyat həvəskarları toplanmışdı. Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalında bu Birlik haqqında xəbərlər, ədəbi yazılar verirdi. Ə.Abasov, Ə.Kəngərli, Əli Zəbun və digərlərinin şeirləri Bakıda nəşr olunan "Komsomol", "Dan Ulduzu", "Qızıl şəfəq" ədəbi məcmuələrində, "Gənc işçi", "Yeni yol", "Kommunist", "Kəndli" qəzetlərində çap olunurdu, bu da Naxçıvanda ədəbi həyatın inkişafına geniş yol açdı, gənclərin ədəbi yaradıcılığa həvəsi gündən-günə artdı".*

Naxçıvanda Mirzə İbrahimov, Əli Vəliyev, Süleyman Rüstəm və digər şair, yazıçılarla yaxından tanış olur. O, bir sıra məqalələrində imza yerinə doğulduğu kəndin xatirinə "Şəkili" yazırdı.

Məmməd Cəfər Cəfərov dövrü mətbuatda Azərbaycan və rus klassikləri haqqında ilk məqalələrini, Məmmədhusəyn Təhmasib isə milli folklor nümunələrini toplayıb, ilk tədqiqatlarını dərc etdirirdilər. Bu dövrdə gənc tədqiqatçı, Ə.Abasovun xalası oğlu və əziz dostu, sonralar görkəmli elm xadimi kimi tanınmış Əziz Şərif də maraqlı yazıları ilə diqqəti cəlb edirdi.

1931-ci ildə ölkədə ədəbiyyatın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında Ümumittifaq Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ədəbiyyat haqqında yeni qərarı elan olunur. Proletar Yazıçılar cəmiyyəti ləğv edilərək Sovet Yazıçılar

İttifaqının təşkili qərara alınır. Elə bu zaman Bakıdan qayıtmış Əyyub Abasov yaradıcı gəncləri öz ətrafına toplayır.

1932-ci ildə Əyyub Abasovun "Şərq qapısı" mətbəəsində Məmmədli Tarverdiyevin redaktorluğu, Lətif Hüseynzadənin giriş sözü ilə "Mübarizə" adlı ilk şeirlər kitabı nəşr edilir. Şairin bu və bundan sonra nəşr edilən şeir kitablarında toplanmış şeirlərində dövrün tələblərinə, sosializm realizm prinsiplərinə cavab verən ideyalar aparıcı yer tutur, zəhmətkeşlərin əmək qəhrəmanlığı, elliklə kollektivləşmə uğrunda gedən mübarizə, şüar, çağırışlar, partiya, komsomol, pioner, məktəb, müəllim, ana, dostluq, qələbə, bayraq... kimi ədəbi mövzular öz əksini tapır.

Maraqlı fakt həm də budur ki, Ə. Abasovun "Mübarizə" adlı ilk kitabı həm də Naxçıvan Sovet Yazıçılar Cəmiyyətinin ilk ədəbi nəşri, buraxdırdığı birinci kitabı idi, ona görə xüsusi diqqətlə qarşılandı.

Əyyub Abasov Böyük Vətən Müharibəsi cəbhələrində döyüşlərdə iştirak edir. Sevastopolda qanlı savaşlardan sağ-salamat çıxır. Həm də hərbi vətənpərvərlik ruhlu şeirləri ilə ilk günlərdən xalqı mübarizəyə, qələbəyə səsləyir. Bu tipli şeirləri arasında "Tüfəngim", "Sevastopol", "Mənim komso-molum", "Ana Vətənə", "Komsomol marşı", "Gəray", "Açar" və başqaları bədii səviyyəsi ilə seçilir. Vətənpərvərlik, mübarizlik, doğma yurda məhəbbət, pafoslu patriotizm, düşməne nifrət, qələbəyə çağırış bu şeirlərin əsas qayesidir:

*Gözüm tək sevdiyim ana vətənim,
Bilirsən vurğunam sana, vətənim!
Azadlıq uğrunda, sənin uğrunda
Sənəm topdağıtmaz qaladır mənim.*

*Döyüş cəbhəsində aslanam, aslan!
Gərək qan ağlasın əlimdən düşməni!
Gərək külə dönsün faşist ocağı!
Sarsılmaz gücümü qoy bilsin cahanı!*

*Ey ana vətənim, ana torpağım!
İnan məhv olacaq qudurmuş yağım,
Berlinin köksündə dalğalanacaq
Azadlıq bayrağım, zəfər bayrağım!*

“Ana Vətənə” adlanan bu şeiri müəllif Böyük Vətən Müharibəsinin başladığı 1941-ci ildə yazmışdı.

Uşaqlar üçün şeirləri bu gün də öz ideyası, mənəvi-əxlaqi qayəsi ilə dəyərini saxlayır.

“Açar” şeirindən bir parça:

*Dedi:-Bilin, çatar insan
Savad ilə, bilik ilə
Səadətə, ag günlərə,
Xeyir verər yurda, elə!
Bilik insan üçün –vardır,
Bilik hər bir sirri açan
Ən güdrətli bir açardır.*

Onun əksər poemalarının, şeirlərinin dili axıcıdır, rəvandır, sadə, dilə yatan, tez əzbərlənə biləndir.

“Nailə” poemasından:

*Xoşsifət Humay qarı
Gətirib boşqabları
Düzdü masa üstünə,
Qayıdıb getdi yenə
Gətirdi dadlı xörək,
Sonra alma, çəyirdək...*

Uşaqlar üçün maraqlı, tərbiyəvi əhəmiyyətli poemalarından biri “Çiçəklər arasında” adlanır. Şair yay tətildə Azərbaycanın təbii gözəlliklərinin seyrinə çıxan məktəblilərin gəzib gördüklərini şirin dillə nəql edir, dialoqlar qurur, Cəmal müəllimin dili ilə çox sayda bitki barədə uşaqlara sadə dildə məlumat çatdırır, təbiət lövhələri yaradır. “Qəşəng və

Çiçək” poeması da məktəbli uşaqların həyata, təbiətə baxışı haqqındadır.

Müəllifin 3 pərdəli, 6 şəkilli “Sevinc” pyesi də məktəbə, şagird və müəllimlərə, məktəblə kolxozun sıx əlaqəsinə, əməyin tərənnümünə həsr olunub.

*Yaşıllanır quru çöllər,
Həyat gülür əmək ilə.
Bağçalardan bitən güllər:
Qərənfil, bənövşə, lələ.
Əmək ilə ətir saçır,
İnsanların könlün açır.
Əmək edir yurdu cənnət,
Əməyə var bizdə hörmət,
Əməkdədir hər səadət,
Əmək bizim canımızdır,
Şöhrətimiz, şanımızdır!*

Ə.Abasov teatrla ardıcıl, məhsuldar əlaqəsi olan, əsərləri ən çox səhnəyə qoyulan ədiblərimizdən olub. Onun "Aqil və Sərvinaz" adlı pyesi 50-ci illərdə Gənc Tamaşaçılar Teatrında uğurla tamaşaya qoyulur. Sərvinaz rolunun ifaçısı xalq artisti Firəngiz xanım Abbasmirzə qızı Şərifzadə Əyyub Abasovun bu əsərinin tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılandığını xatirələrində yazır.

Əyyub Abasovun sonralar nəşr olunan kitabları bunlardır; “Günəşli yollar” (1938), “Sərhəddə” (1939), “Könül şikəstəsi” (1947), “Könül dəftəri” (1947), “Vətən suları” (1949), “Pyeslər” (1950), "Nailə" poeması (1951), “Qırmızı bayraqlı gəmi” (1952), "Ağ çadırlar" (1955) ... kitablarının hərəsi 5-20 min tirajla çap olunur. Bunlardan bir çoxunun redaktoru, yaxın dostu Osman Sarıvəllidir.

Onun “Sərhəd boyunda”, “Qəhrəman Ana”, “Könül dəftəri”, "Dar ağacı", “Abşeron”, “Çiçəklər arasında”, “Qəşəng və Çiçək” poemaları zamanında diqqəti cəlb edir, haqqında rəylər, yazılar verilir, epik poeziyaya meylini, bu sahədə uğur qazanmaq imkanlarını ortaya qoyur. “Azad” poema-

sında gözəl səsi olan kənd çobanının xeyirxah insanların yardımı ilə Bakıya gəlib çətinliklərdən keçib musiqiçi kimi yetişməsi təsvir edilir. Sovet - Hindistan xalqlarının dostluğunu, hind xalqının azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəsini tərənnüm edən “Qırmızı bayraqlı gəmi” poeması 50-ci illərdə daha maraqla oxunur, yüksək qiymətləndirilir, müəllifinə uğur qazandırır, poetik imkanlarının genişliyini göstərir. Hər ədəbi nümunəni sosialist realizmi baxış bucağından az qala zərrəbinlə yoxlayıb tənqid atəşinə tutan dırnaqarası tənqidçilərdən fərqli olaraq, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə, Bəkir Nəbiyev, Paşa Əfəndiyev, Məsud Əlioğlu və başqaları Ə. Abasovun bu və digər poemalarına həsr etdikləri resenziyalarda qələm dostlarının uğurlarını müsbət dəyərləndiriblər. Təəssüf ki, dövrün obyektiv maneələri, sovet-KQB rejiminin sıxma-boğmaları, qorxunc repressiyalar poema və şeirlərinin ideya, mövzu seçimində sosializm realizmi qəlibindən kənara çıxmağına imkan verməyib.

“Məlik Məmməd”, “Alma bağı”, “Aqil və Sərvnaz”, “Sevinc”, “Keçinin qisası” pyesləri M.Qorki adına Gənc Tamaşaçılar Teatrının səhnəsində uğurla tamaşaya qoyulub göstərilir. “Məlik Məmməd” həm də Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulub, 50-ci illərdə Bakı və Naxçıvanda ən çox izlənən səhnə əsərlərindən olub. Çox tələbkər yazıçı olan Mehdi Hüseyn bu pyes haqqında yazırdı: *“Yoldaş Ə.Abasovun “Məlik Məmməd” pyesini böyük maraqla oxudum. Azərbaycan xalq nağılı əsasında yaradılmış bu əsərdə avtorun özündən artırdığı çox orijinal səhnələr vardır. Xüsusilə pyesin başlanğıc hissəsi və konflikt məharətlə işlənmişdir...”*

Şeir və pyesləri ilə Ə.Abasov 50-ci illərin ən çox tanınan uşaq yazıçılarından biri olub. Xüsusilə “Ağ çadırlar” kitabında toplanmış şeir və poemaları uşaq ədəbiyyatı sahəsində ən yaxşı ədəbi nümunələrin toplandığı mənbələrdən biri kimi qiymətləndirilib.

Sabit Rəhman 1948-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində dərc olunmuş Yazıçılar İttifaqındakı illik hesabat məruzəsində Ə.Abasovun **“uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışan ən qabiliyyətli yazıçı”** olduğunu demişdi. Bəzi tənqidçilər onu haqlı olaraq Abdulla Şaiqdən sonra Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi sayırdı. Həmin yaradıcılıq nümunələrinin bir çoxunun indi uşaq ədəbiyyatımızın bu zəif vaxtında yenidən təkrar nəşri, yayılması əhəmiyyətli olardı.

Ə. Abasovun bədii yaradıcılığındakı zəngin təbiət lövhələri, rəvan dil, yumşaq qafiyələr, epik və lirik şeirin məharətlə, incə ahənglə birləşdirildiyi səlis üslub bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır. Bu əsərlər 50-60-cı illər ədəbiyyatımızın ideya-bədii xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından zəngin mənbədir.

Onun pyes və tamaşalarında xalqımızın zəngin folklor nümunələrinin süjet və kompozisiyalarından bacarıqla istifadə olunur, ideyaları müasirləşdirilir, uşaq və gənclərdə sosializm ideallarına sədaqət, vətənpərvərlik duyğuları tərbiyə olunur. 1950-ci illərin qəzetlərinə baxdıqda bu tamaşaların elanları, haqqında yazılar görünür, maraqla qarşılandığı məlum olur. Tanınmış sənətsüнас, tənqidçi Cəfər Cəfərov Ə.Abasovun pyeslərinin “dramaturgiyamızın qiymətli nümunələri” olduğunu yazırdı. Ə.Abasov məhz dramaturgiya sahəsində fəal yaradıcılığına görə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fərmanı ilə “Əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adına layiq görülmüşdü.

Tərcümə əsərləri bunlardır: "M. Auezov "Abay" (1954), Jurba P "Aleksandr Matrosov" (1951), K.Kirienko "Alyonkanın məktəbi" (1954), Ə.Nəcmi "Bahar elləri" (1953), B.Kassis "Yaşıl əjdaha" (1968), L.Licaşvili "Ketsxovelli" (1954), E.Oqnetsvet "Pioner bayrağı haqqında mahnı" (1952). Cambul, A. Maykov, Y.Dolmatovski və S. Mixalkovdan tərcümələri də çox oxunur, yayılır, qəzetlərdə, kitablarda dəfələrlə dərc olunurdu.

“ZƏNGƏZUR” ROMANININ ƏYYUB ABASOV YARADICILIĞINDA VƏ ƏDƏBİYYATIMIZDA YERİ

Ədəbiyyat tarixində bəzən bir əsəri, elmdə bir kəşfi ilə də adını əbədləşdirən yazıçı, alimlər olub. 70 illik kommunist-sovet rejimi dövründə yaranan çox sayda əsərlər var ki, artıq bu gün ədəbiyyata, sənətə aidiyyəti olmayan makulatura məmulatına çevrilib, lazımsız poliqrafiya məhsulu kimi kənara atılıb qalıb. Ancaq o əsərlər yaşayır, müəllifin adını yaşada bilir ki, o zamanın bütün təqib, təzyiqlərinə baxmayaraq dövrün ədəbi qəliblərinə sığmayıb, kənara çıxıb, bütün mövcud risqləri görüb dəyərləndirməklə yenə də yazıçı-vətəndaş vicdanının səsi ilə həqiqəti yazıb, əks etdirib. Xalq yazıçısı, tənqidçi ədəbiyyatşünas Elçin həm də məhz bu amili nəzərə alaraq sosialist realizmin hakim ədəbi metod olduğu dövrdə Azərbaycan nəsrində yaranan belə əsərlərdən konkret ikisinin adını çəkir ki, biri məhz Əyyub Abasovun "Zəngəzur" romanıdır. *"...sosrealizm tarixin sınağından çıxma bilməsə də, onun çərçivələri daxilində elə əsərlər də yaranıb ki ("Zəngəzur" - Əyyub Abasov; "Gələcək gün" - Mirzə İbrahimov və s.), onların üzərindən qətiyyən xətt çəkmək olmaz."* Elçin "Sosrealizm bizə nə verdi?", "Ədəbiyyat" qəzeti, № 12, 05.04.2013.

Nəzərə alsaq ki, Əyyub Abasov "Zəngəzur"la böyük ədəbiyyata gələndə qədər daha çox şair, dramaturq kimi tanınırdı. Birdən-birə iki cildlik romanın meydana çıxması onun istedadının epik vüsətinin, ədəbi potensialının genişliyinin də göstəricisi, həm də məhz Vicdanın Səsi idi.

İnqilabi-tarixi mövzuda yazılmış "Zəngəzur" romanının ilk variantı cəmi 53 səhifə olub və 1953-cü ildə "Zəngəzur dağlarında" adı ilə çıxıb. Müəllif həyatı boyu onu düşündürmüş bu mövzuya yenidən qayıdaraq əsəri daha geniş və

riantda işləmək zərurəti hiss edib. "Azərbaycan" jurnalının 1955-ci il 3, 9 və 10-cu nömrələrində romanın 1-ci hissəsi çıxan kimi ədəbi camenin diqqət mərkəzinə düşüb, xeyli fikirlər səslənib. "Zəngəzur" romanının ilk cildi nəşr ediləndən sonra da ciddi müzakirələrə yol açıb.

Roman barədə ən dolğun fikri görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Arif Dadaşzadə yazmışdı: ***"Zəngəzur"un ən yaxşı cəhəti onun olduqca sadə və aydın dildə yazılmasıdır. Elə bil ki, qarşımızda hadisələrin şahidi olan bir adam oturub başına gələnləri bizə nağıl edir. Bu sadəlikdə bir təbiilik və şirinlik, bir səmimiyyət də vardır....Görünür müəllif işlədiyi materialı yaxşı bilir. Hətta bu materialı əməlli-başlı mənimsəmiş, şüuruna və duyğularına daxil etmişdir."***

Eyni fikirləri bu və ya digər formada tənqidçi ədəbiyyatşünas Qulu Xəlilov, Əhəd Hüseynov və başqaları da yazıb.

Əsər barədə ilk sanballı rəylərdən birini tənqidçi-ədəbiyyatşünas Məsud Əlioğlu romanın birinci hissəsi haqqında "Azərbaycan" jurnalının 1956-cı il 2-ci sayında dərc olunmuş "Ə. Abasovun "Zəngəzur" romanı haqqında" irihəcmli məqaləsində yazdı.

"Zəngəzur" romanının 2-ci kitabı işıq üzü görmüşdü və ədəbi aləmdə maraqla qarşılanmışdı, əl-əl gəzirdi, o bu əsəri ilə artıq özünü təsdiqləmişdi, həm də ürəyini boşaltmışdı, içini gəmirən, didib dağıdan, ürəyini üzən dərdləri kağıza köçürmüşdü, xalqa, millətə, gələcəyə yadigar qoymuşdu. O, bu romandan sonra artıq ədəbi nüfuzunun, istedadının kamillik günlərində idi.

Əməkdar elm xadimi, professor Cahangir Qəhrəmanov yazırdı: ***"Zəngəzur" romanı müəllifin dərin həyatı müşahidəyə, mürəkkəb hadisələri inkişaf etdirə bilmək istedadına malik olmasını sübut edir, onun bir sənətkar kimi dolğunlaşdığını göstərir."***

Bu roman hər şeydən əvvəl XX əsrin əvvəlindəki Zəngəzur mahalının, onun sakinlərinin yaşam mənzərəsidir. Bir-

birindən maraqlı obrazlar, kəskin ziddiyyətli süjetlər, mürəkkəb, çoxşaxəli kompozisiya min səhifəlik romanı oxunaqlı edir, yarımçıq qoymaq olmur. Burda daha çox qara rəng, ağırlı-acılı lövhələr üstünlük təşkil edir; kasıbçılıq, aclıq, səfalət, yoxsulluq içində üzülən, hakimiyyət, torpaq, var-dövlət sahiblərinin azgınlığı, ərşə dayanan zülmü, heç bir əxlaq, ölçü-biçiyə sığmayan qudurğanlığı, acgözlüyü, hərisliyi, harınlığı...Və bir də gecə-gündüz fikri, xəyalı ancaq acından ölməmək üçün çalışan zəhmətkeş insanların mənəvi dünyası, əxlaqi təmizliyi, abır-həyası, dostluğa, düz-çörəyə sədaqəti, ailə dəyərlərini, namus, ismətinə qorumaq üçün hətta, ölümə getməyə belə hazır olmaları, övlada, valideynə məhəbbəti bu insanları birləşdirən səciyyəvi cəhətlərdir, ağır töycü, biyar altında inləsələr də ancaq yenə də gələcəyə inamlarını itirmirlər. Onlar sidq ürəklə bir olan Allaha inanır, ürəkdən tapınır, başlarına gələn qəza-qədəri, kasıbçılığı da o gözəgörünməzin alın yazısı hesab edir, ona görə də yaxşı-pis hər şeyi ondan yalvarıb diləyirlər, içlərindəki etirazı da bu qorxu səbəbilə boğmağa çalışırlar. Bu əsər Zəngəzur kəndlilərinin əxlaq, mənəvi dəyərlər toplusudur. Zəhmətkeş kəndli Nəbi, həyat yoldaşı Güləndam, qızı Növrəstə, oğlu Yusif yaşadıkları dağların havası kimi təmiz, saf insanlardır, sadə, səmimi ailədirlər. Onlar nə qədər əziyyət çəkib əkib becərsələr də, yenə səfalət içində yaşayırlar, çünki əldə etdikləri məhsulun çox hissəsini var-dövlət xəstəsi mülkədar Hacı Atakişi, yaxud erməni qolçomaq Baqrat qamarlayıb əllərindən alır. Onların hər ikisi yoxsul kəndlilərə qarşı nə qədər amansızdırsa, çar hökumətinin yerli nümayən-dələrini görəndə quzuya dönürlər, onların xoşuna gəlmək üçün hər donə girir, yaltaqlanır, əyilir, rüşvət verir, yalan danışirlar. Ailə üzvləri də onların əlindən beziqlər, ancaq qarın dolusu yemək xatirinə qorxudan susurlar, yoxsul Nəbinin, Aşotun ailəsində olan mehribançılıqdan bunlarda əsər-əlamət yoxdur. Hacı Atakişinin oğlu Fərman da atasının tökdüyün yığıdırıb, ona nifrət edən saf qəlbli

Növrəstənin bütün etirazlarına baxmayaraq onu ələ keçirməyə çalışır.

Təbii ki, o dövrün qanun-qaydaları elə idi ki, «Zəngəzur»un sovet senzurasından keçməsi üçün müəllif əsərində dostluq, qonşuluq motivlərinə geniş yer verməli idi. Əslində elə müharibəni pisləmək, fitnə-fəsada bais olanları tənqid etmək hər bir yazıçının vəzifəsidir, mənəvi borcudur. Bu mənada Əyyub Abasov bütün xalqların sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamasını arzulayırdı. O bilirdi ki, öz millətini qırğına, fəsada, cinayətə təhrik edən birinci növbədə elə öz xalqının düşmənidir. Yazıçı fakt və dəlillərlə, eləcə də öz gözləri ilə gördüyü hadisələrin köməyi ilə daşnakların məkrli siyasətlərini sərrast qamçılayaraq, onların rəhbərlərinin rəzil portretlərini realist lövhələrlə təqdim edib.

Zəngəzurun ötən əsrin əvvəllərində real mənzərəsi belə idi ki, burada müsəlman türklər və kürdlər xristian ermənilərlə qonşu, dost olaraq yaşayır, birlikdə əkir, biçir, çörəyini, suyunu, ayran-qatığını bölüşür, dilləri, dinləri ayrı olan müsəlman, erməni ağalarının zülmündən cana doyur, tənqəd gəlir, ağır gündə bir-birinə arxa olur, dərdlərini, xoş günlərdə, xeyir xəbərlərdə sevinclərini bölüşürlər. Bu onların yaşam tərzi idi, hər millətin özünün gəndən, mentalitetdən gələn sənət, peşə qabiliyyət-yətləri mövcud idi. Sənətkarlığı ermənilər yaxşı bacarırdısa, heyvandarlığı kürdlər, əkin-biçini müsəlmanlar daha yaxşı bilirdilər.

Növrəstə ilə Şahmərdanın, Surenə Siranuşun saf məhəbbəti, çətinliklərə sinə gərmələri, bir-birilərinə qovuşmaq həsrəti, bu yolda göstərdikləri cəsarət, gənclərin səmimi duyğuları, könül çırpıntıları romanda lirik, bədii detallarla təsvir olunub.

“Zəngəzur” dərs verən kitabdır, dərs almadığımız eyiblərimizi acıb göstərən məxəzdir, eyiblərimizi göstərən güzgüdür, necə varıqsa, burda elə də görünürük.

Yazıçı Afaq Məsud haqlı olaraq yazır ki, orta məktəb dərslərlərimizdə **“Qarabağ dərdimizin tarixini açan**

“Zəngəzur”un müəllifi Əyyub Abasovun...” əsərlərindən nümunələr salınmaması düzgün deyil, haqsızlıqdır. Çox təəssüf...

Suren rus strajniklərinin əlindən qurtulub qaçanda ən etibarlı sığınacaq yeri kimi Şahmərdangilin evin seçir, həbsdən xilas olur.

Suren sevib seçdiyi Siranuşu götürüb qaçmaq zorunda qalanda ən etibarlı yer kimi, ətrafdakı erməni kəndlərindəki qohumlarını, ailələrini deyil, dostu Mürsəlin anası Badam qarının evini seçir, burda insani münasibətlə qarşılaşır: ***“Ay Suren, müsəlmanlar nə yaxşı, hörmətçil insanlardır. Badam xala pərvanə kimi başıma dolanır.” Badam qarı Surenin Siranuşu necə götürüb qaçdığını biləndən sonra oğluna demişdi:-Oğul, onlar bizə pənah gətirib, öz yerlərində toy edə bilməyiblər. Gəlsənə, bu iki cavanın toyun burda biz eləyək. Nə olar erməni olanda, qəribdilər, qoy könülləri şad olsun!”***

Belə epizodlar onlarladır əsərdə. Xinzirək bolşevikləri Vahan, Suren, Hayk eşidəndə ki, daşnaklar onların izinə düşüblər, qapı-qapı axtarırlar, gecə ikən Qubadlının Gürcülü kəndindəki kommunistlərin evlərinə pənah aparıb günlərlə orda gizlənib labüd ölümdən xilas olurlar.

Bu da erməni gülləsindən həlak olmuş müsəvatçı əsgərin cibindən çıxan, atasına yazıb hələ göndərməyə imkan tapmadığı məktubundan sətirlərdir, komandirləri Mürsəl Nəbiyev dəstə qarşısında oxuyur: ***“Əziz və mehriban atam! Bu kağızı sənə Keçəldağdan yazıram. İki gündür ki, ermənilərlə dava gedir. Amma mən hələ bir güllə də atmamışam. Buna əlim gəlmir, ürəyim yol vermir. Hər erməni adı çəkildə sənin dostun Dıqlı Artəşes yadıma düşür. Onun bizə gəlməsi, bir yerdə çörək yeməyimiz, şirin-şirin söhbət eləməyimiz, dərdləşməyimiz gözümün qabağından getmir. İndi mən ona, onun oğluna, qohumuna, kəndlisinə necə güllə ata bilərəm?!”***

Erməniyə güllə atmayan təkə bu əsgər deyildi həmin dəstədə, başqaları da yanındakı əsgərlərə başa salırdı ki, onlar da atmasınlar, bizim ermənilərlə düşmənçiliyimiz yoxdur, bizim düşmənlərimiz Sultan bəy, Xosrov bəy kimi dövlətlilərlə, ağalarladır. Bu Sultanov qardaşları ki, Andronikin dəstəsini Laçının Zabıx dərəsində mühasirəyə alıb qırmışdı, Xosrov bəy general Dronun qoşunlarını qabağına qatıb Qarabağdan qovub çıxarmışdı (bu barədə kitabda ayrıca danışmaq zərurəti yaranıb!)

Əsl azərbaycanlı sadələvhlüyüdür. Qərribə, maraqlı yox, həm də düşündürücüdür ki həm müsavətçi, həm bolşevik azərbaycanlılar tökülən günahsız qanları gördəndən sonra da bu fikirdədirlər ki, erməni xalqı azərbaycan türklərinə qarşı yürüdülmən bu soyqırırmda günahsızdır. Ancaq erməni Artashesin özü, oğlu, qohumu ilk fürsətdəcə bu cavanı qanına qəltan eləməyin fürsətini və zövqünü əldən verməzdi. Mən bunu ermənilərlə 120 kilometr məsafədə sərhəd bölgəsində yaşamış, onlarla belə faktın şahidi olmuş biri kimi deyirəm. M.C.Bağirovun məhkəməsində bir erməni KQB zabitinin məktubu oxunub, İrəvanda yaşayan anasına yazır ki, 18-ci ildə müsəlmanların öldürdüyü dayımın intiqamını almaq üçün bu gün 100-cü türkü güllələdim...

Azərbaycan türklərinin bu ürəkaçıqlığı, müasir dildə işlənən terminlə desək, tolerantlığı çəkdiyi bəlalərin da əsas səbəblərindən biri olub tarix boyu. Evlərimizdə mənzillərimizin, yorğan-döşəklərimizin ən rahatını erməni, müsəlman demədən qonağa saxlamışıq, yeməyimizin yağlı yerini, ac balalarımızın ağzının suyunun axdığını görsək də toyuğumuzun ətli parçasını “kirvə” dediyimizin qabağına qoymuşuq. Heç düşünməmişik ki, bu hərəkətimiz, adətimiz onların içində hansı qısqanc duyğular, kin-küdurət oyadıb, heç vaxt da bu hörmətçilliyimizin qarşılığın görməmişik. Təəssüflər olsun ki, bu gün də beləyik, hətta, o qədər tolerantıq, dö-

zümlüyük ki, 23 ildi ki, yağı düşməyə, “rədd ol, çıx torpağımızdan!” deyə də bilmirik.

Bu isə əsl erməni xarakteri, erməni düşüncəsidir: ***“General Karo davam elədi:-Mən başımı, canımı millətimin yolunda qoymuşam...Bəli, mən millətsiz, millət mənsiz nəyə lazımdır...***

Kim idisə, kef havasına özünü saxlaya bilməyib yerindən söz atdı:

- Millətimin sənə kimi dərrakəli başçısına millət qurban olsun!

- Mənim erməni millətindən başqa heç bir malım-dövlətim yoxdur....”

Ermənilər onların mənafeyi naminə vuruşan öz başçıların yolunda var, mal-dövlətindən başqa hətta, öz qızlarından da keçirlər. Hampa Baqrat öz yeganə qızını daşnak zabiti Karoya verir.

Yazıcının müşahidələri, ümumiləşdirmələri obrazlarda, mentalitetlərdə olduğu kimi, təbiət, cəmiyyətdə gördüklərində də olduqca cəlbədidir, həssasdır, həyatı reallığa söykənir, təbiidir, həyatdan gəlir: ***“Çobanın gərək canı bərk olsun, gözünə yuxu getməsin. Bundan başqa, çobanın gərək üç şeyi olsun; adamı qəm-qüssə çəkməyə qoymayan yan tütəyi, yağışdan, doludan saxlayan qalın cübbəsi, başı toppuz zoğal çomağı, bir də qurdbasan vəfalı iti.”*** Yada salaq ki, yazımızın qəhrəmanı Əyyub Abasov uşaqlıqda çobanlıq edib.

"Zəngəzur"un dili o qədər sadə, aydın, rəvandır ki, sanki şirin bir nəغمə dinləyirsən, ya səlis, həzin musiqili, zəngin təbii gözəlliklərlə dolu şeir oxuyursan. Bu cümlələrdən yazın, gül-çiçəklərin ətri gəlir, quşların cəh-cəhi eşidilir, gözlər önündə kənd lövhələri canlanır, özünü təbiətin qoynunda sanırsan.

"Sünbüllərin yerə tökülməməsi üçün vağanımış buğda-nı şəhli-şəhli biçməyə o, hər gün alaqaranlıqdan gələrdi. Kəklikotunun, alma çiçəyinin, demi yarpızının ətrini köy-şənə yayan xoş və təmiz səhər mehi sanki ona qüvvət ve-rərdi. O, indi səssiz-səmirsiz biçirdi. Qulağına kolların di-bindən, alagül zəmilərin içindən, boz daşların, kəsəklərin üstündən müxtəlif quşların səsi gəlirdi. Uşaqlıqdan tə-biətin qoynunda böyüyüb, ömrünü çöllərdə, köyşənlərdə yer əkib, taxıl biçməklə keçirən Nəbi, bu quşların səsinə alışmışdı. Bəstəkar müxtəlif alətlərdən düzəlmiş orkestrin çaldığı zaman hər alətin səsinə ayırd etdiyi kimi, Nəbi də köyşənlərdə ağız-ağıza verib oxuyan quşları səslərindən tanıyırdı. O, sinəsi qabarıq bildirçinlərin, tükü rəngbərəng, pipiyi yelpik kimi açılıb bükülən buppuların, yumruq boy-da boz sərçələrin də səmindən zövq alırdı. Ona hamıdan çox nəşə verən, bu yerdən o yerə səkən, bu daşdan o daşa qonan xınalı kəkliklərin qaqqıltısı idi. Onun üçün də Nəbi bu zəmidə özünü yalqız sanmırdı. Baş üstündən qanad ça-lib ötən hər quş sanki onun ürək sirdaşı idi.

Nəbi pəncəsinə sığmayan bafanı yerə qoyub belini dü-zəltdiyi zaman günəş onu salamladı."

Zəngəzur mahalının kəndlilərinin, camaatının danışığında işlədilən çox sayda sözlər var ki, təəssüf ki, onlar hələ də öyrənilməyib, toplanmayıb, dialekt, şivə özəllikləri araşdırıl-mayıb, dilimizin daha da zənginləşməsinə yönləndirilməyib. "Zəngəzur" romanı, Əyyub Abasovun dili bu cəhətdən xü-susi tədqiqata cəlb edilmək üçün əvəzsiz zəngin mənbədir. Bu istedadlı ədibin həyatı, fəaliyyəti, ədəbi yaradıcılığının, fikrimizcə, yenidən ətraflı, sistemli öyrənilməsi zamanın tələbidir.

Obrazların dilindən səslənən çox sayda bayatılar, ağılar, incə zövqlü şeirlər, poetik ifadələr var ki, şübhəsiz, onların da müəllifi Ə.Abasovun özüdür.

*Uca dağlar, ay dağlar,
Səs verirəm, vay dağlar!
Siz də mənə səs verin,
Hər dərdimə tay, dağlar!
Ah ölərəm, o, birdən,
Xəbər tutar qəflətən...
Qurtararam mən dərddən,
O, gözü yaşlı qalar...*

Yaxud,

*Cənnət kimi bağımın
Çiçəklənən vaxtıdır.
Çirkin qız gözəl ərə
Gedir, onun baxtıdır!
Barmağında şafəqi
Üzə düşən üzük var.
Xoruzlar, səs salmayın,
Yar yuxudan oyanar...
Saraldı gülüm,
Uçdu bülbülüm,
Mən niyə qaldım?
Hardasan, ölüm?!*

Hər iki kitabda Zəngəzurun çox sayda kəndinin mənzərəsi sözlə o qədər məharətlə cizgiyə alınıb ki, gözlər önündə bütün gözəlliyi ilə tablo kimi canlanır. Bu da böyük xidmətdir, o yerlərin sinəsi dağlı əhalisi üçün. Onlarla toponim-kənd, yer, dərə-təpə, ağ, çay, göl, döngə...adı kitabda yerli-yataqlı yazılıb.

Romanın süjeti, kompozisiyası çoxşaxəlidir, zamanın bütün kəşməkeşli təlatümləri burada bütün mürəkkəbliyi ilə qələmə alınıb, yaddaqalan obrazların üzərində qurulub.

Digər inqilabi-tarixi romanlarımızda olduğu kimi, burada da inqilabçı bolşevik obrazlarına simpatiya açıq görünür. Artıq zaman dəyişib, daha aşağılar köhnə qayda ilə yaşaya bilmir, yuxarılar da idarə edə bilmirlər, narazılıq kortəbii də

olsa, aşiq-aşkar bürüzə verir, Peterburqdan gələn xəbərələr əyalətlərə də çatır, fəhlə və kəndlilərin öz haqları uğrunda mübarizəyə başlaması ucqarlardakı insanlarda da mübarizə əzmi yaradır. Xüsusilə Birinci Dünya Müharibəsində dünyaya hökm edən Çar Rusiyasının, Romanovlar sülaləsinin əbədi, məğlubedilməz imicinin dağılması onları da ruhlandırır, şimaldan əsən küləklər ucqar dağ kəndlərini də oyadır. Böyük dövlətlərin siyasətinin, dünyanı yenidən bölmək planlarının acı nəticəsi olan müharibənin gətirdiyi faciələri gözləri ilə görüb salamat geri qayıdan, eləcə də Bakı neft mədənlərində işləmiş Vahan, Suren, Şahmərdan yeni cəmiyyət uğrunda mübarizənin ilk müjdəçiləridir. Yazıçı romanda həyat həqiqətinə sadıq qalıb, görüb müşahidə etdiyi gerçəklikləri qələmə alıb.

Bu həqiqətlərdən ən əsası odur ki, Qafqazda şura hökuməti ən gec Zəngəzurda bərqərar olub. Hələ 30-cu illərə kimi bu dağlarda yeni quruluşu qəbul etməyən qaçaqlar ələ keçməz olmuşdular, 30-cu illərin sonunda Moskvadan gələn təlimata uyğun respublika 1-cisi Mircəfər Bağirov ən döyüşkən, peşəkar dəstənin başında Zəngəzurda sovetlərin hakimiyyətini tam və qəti bərpa etməyə gəlmişdi və Zəngəzur camaatına bu gəliş bəha oturmuşdu. Əliyanlı tərəflərdə başıpapaqlı qalmamış, hamısı güllələnmişdi. Və bunun əsas icraatçıları da erməni millətindən olan əsgər və zabitlər idi.

Bizi bu kitabçada maraqlandıran əsas məsələ Zəngəzur faciələrinin “Zəngəzur” romanında bədii inikasıdır, tarixi həqiqətlərin bədii təsviridir.

Romanın I cildi 1952-ci ildə, II cildi 1957-ci ildə çap olunmuşdu. 2-ci kitab işıq üzü görəndən az sonra 1957-ci ilin 18 dekabrında Əyyub Abasov 52 yaşında qəflətən vəfat etdi. Yaxınları, doğma, əzizləri onun ölüm sirrinin hələ də sadəcə işə gedərkən qəfil ürəktutması ilə bağlı olduğuna inana bilmirlər.

ZƏNGƏZUR QIRĞINLARI "ZƏNGƏZUR"DA

"Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli 690 nömrəli Fərmanından sonra aşkara çıxan arxiv sənədləri, araşdırma və tədqiqatların nəticələri bir daha XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur faciələrinin miqyasını göstərmiş oldu, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edildi, uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açıldı, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini aldı.

Əyyub Abasovun tariximizin Zəngəzur faciələrinə ayna tutan "Zəngəzur" romanı müsəlman azərbaycan türk və kürdlərinin erməni nizami ordusu tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılmış deportasiya və soyqırımına güzgü tutan, bu sahədə ədəbi boşluğu dolduran ən yaxşı əsərdir, həm də ona görə ki, bu roman real həyatı əks etdirir, bu həyat isə tariximizə faciələrlə, qanla, göz yaşları, minlərlə insanın faciəsi kimi yazılıb və 70 ildən çox bu qanlı-qadalı hadisələr barədə danışmaq, yazmaq qadağan edilib. Totalitar sovet - KQB rejiminin meydan suladığı, erməni-daşnak millətçilərinin və onların fiziki-mənəvi varislərinin, nifrət virusu daşıyıcılarının Azərbaycanın partiya-sovet, hüquq-mühafizə orqanlarında özlərinə rahatlıqla yer tutduğu, geniş anti-türk, anti-azərbaycan, anti-müsəlman şəbəkəsi yaratdığı bir zamanda bu gerçəkliyi qələmə alması tarixi və ədəbi hadisə idi.

Məhz ona görə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanının icrasının ardıcıl və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlı 30 mart 1999-cu il tarixli 111№-li Prezident Fərmanı ilə təsdiq edilmiş tədbirlər planında Əyyub Abasovun "Zəngəzur" romanının Azərbaycan və rus dillərində təkrar nəşri də (30 çap vərəqi) nəzərdə

tutulurdu. Bu heç də təsadüfi hal deyil, əksinə dövlətimizin apardığı məqsədyönlü siyasətin obyektiv nəticəsidir ki, azərbaycanlıların soy-qırımından bəhs edən bu nadir bədii əsərin təkrar nəşri aktual məsələ kimi meydana çıxır.

"Zəngəzur" romanından alınan bu parçada Anadolu və Qafqazda törətdiyi qanlı qırğınlarla adını tarixin bədnam siyahısına yazmış general Andronikin komandanlığında erməni nizami qoşun hissələrinin günahsız, onları gözləyən dəhşətli bələlərdən, hər şeydən xəbərsiz dinc müsəlman əhaliyə qarşı planladığı qanlı soyqırım və deportasiyanın fəlakətli mənzərəsi görünür.

"Qızılciq kəndində hələ bu gecəki qədər adam olmamışdı. Evlər, küçələr, xırmanlar adamla dolmuşdu. Onlar yayın bu gözəl gecəsində bu kəndə qonaq deyil, ölümün pəncəsindən qurtulub gəlmişdilər. Bu adamlar dağıdılmış, yandırılmış ayrı-ayrı kəndlərdən: Şəkidən, Ağüdidən, Vağüdidən, Uruddan, Qarakilsədən gəlmişdilər. Hamısı Andronikin topunun, tüfənginin ağzından qurtarmışdı. Lakin fəlakət onları yenə izləyirdi..."bala, vay", "baci, vay", "ata, vay", "yazıq balam, qaldı", "yurdum, komam yandı", "çö-rək..." fəryadı, ürəkləri yandıran ah-naləsə-sindən qulaq tutulurdu...bu ətrafda yeməyə ot da, gicitkan da qalmayıb... Andronik qoşununu və erməni əhalisini Gorusda bir meydana toplayıb "qələbə" münasibəti ilə onları təbrik etmiş və demişdi: "Gördünüzümü, Türkiyədə qırılan ermənilərin intiqamını Zəngəzur müsəlmanlarından necə alıram! İndi mən qalan müsəlman kəndlərinin də daşını daş üstə qoymayacağam."

Bəlanın digəri sağ qalanların canını almaqda elə bil ki Andronikin qaniçən dəstəsi ilə yarışmaqda olan aclıq, xəstəliklər idi. Mağara, kahalara doluşmuş insanların halı tük ürpədir... *"Çirkin, bitin, aclığın törətdiyi tif, ishal xəstəliyi o bədbəxt insanların ikinci amansız düşməni olmuşdu. Hər saat piltəsi, yağı qurtarmış çıraq kimi bir ömür sönürdü..."*

Əyyub Abasov romanda qeyd edir ki, Andronikin cinayət hərəkətlərinə mane olmayan, əksinə, müsəlman kəndlərinin dağıdılmasında ona haqq qazandıran daşnaklar Andronikə tabe olmayanları *"siz erməni deyilsiniz, millət xainisiniz, dəstəməzə qoşulmasanız, türklər sizi qıracaq"* - deyə hədələyirdilər. Bu tayqulaq quldurun bircə məqsədi, ideyası olub və bunu da həyasızcasına bəyan edib: *"Türkü öldürmək cinayət deyil, qəhrəmanlıqdır"*.

Andronik komandanlığında erməniləri silahlandırır, şirnikləndirib Zəngəzura (həm də Cənubi Azərbaycana, Naxçıvana, İrəvana, Qarabağa...) göndərənlərin iç üzünü, məramı kitabın bu parçasında bütün açıqlığı ilə aydın görünür. Romanda Andronik Zəngəzura belə gəlir:

"...İkimərtəbəli evin qabağında böyük bir izdiham vardı. Öz aralarında kədərli-kədərli danışan, circındalı adamlar nə isə bir xəbər gözləyirdilər. Bir xeyli keçəndən sonra 58-60 yaşlarında, orta boylu, enli kürəkli, başı-bığı çallaşmış, rus generalı paltarında bir adam içəridən balkona çıxdı. Onu görən kimi hamı:

-Andronik paşa! Andronik paşa! – deyə əl çaldı.

Andronik əlini qaldıraraq onların sakit olmalarına işarə etdi. Hamı sakit olub, gözünü ona dikdi.

Andronik dedi:

-Qaxdaqanlar! (ermənicə qaçqın deməkdir-H.N) Elinizdən, kəndindən ayrı düşmüş ermənilər! Mən sizin dardınızı bilirəm. Yaşamağa eviniz, əkməyə torpağınız, yeməyə çörəyiniz yoxdur. Siz onları Ərdəhanda, Qarsda, Sarıqamışda qoydunuz. Burda isə sizin dardınıza ağlayan, qeydinizə qalan yoxdur. İndi məndən kömək istəməyə gəlmisiniz. Mən əlimdən gələni eləyəcəyəm. Mən sizi bu hala salan türklərdən Türkiyədə intiqam ala bilmədimsə, Qafqazda, bax, bu Zəngəzurda alacağam. Gözləyin, o günü gözləyin! İndi evinizə gedin!

«Bəs haçan? Biz axı dolana bilmirik!» - deyən səslər ucaldı.

Andronik onların suallarına, dediklərinə fikir verməyib, içəri girdi.

Adamlar bir-birinin üzünə baxdı. Aralıqda yavaşdan və ucadan danışqlar getdi: «Zəngəzurda kimdən intiqam alacaq? O, bizə nə kömək edəcəyini demədi. Əşi, bəri gəlin. Andronik paşadan da bir şey çıxmaz...».

Adamlar pərişan halda dağılışıb, getdikləri zaman Karoyla keşiş Mesrop gəldilər. Üzündən-gözlərindən ac və kədərli olduqları duyulan qaçqınlara etina etmədən, pilləkənlə yuxarı qalxdılar. İçəri girmək istədilər, lakin qapının yanında duran soldat onları qoymadı. Karo soldata tərs-tərs baxdı. Soldat onun sərt baxışlarına əhəmiyyət verməyib, amiranə tərzdə:

-Burda durmayın, qayıdın geri! – dedi.

Karo:

-Biz hökumət adamıyıq, - dedi.

-Hökumət? Burda hökumət Andronik paşadır. Mən sizi tanımıram. Geriyə dön!

Karo əsəbiləşdi. Böyük bir ixtiyar sahibi, komissar olduğunu bildirmək üçün qışqırdı:

-Çəkil o yana, tülkü!

Soldat əlini tapançaya atan Karoya acı cavab verib, süngünün ucunu ona tərəf tuşladı. Onların hay-küyünə Andronik içəridən çıxdı.

Soldat tüfəngi aşağı salıb, rəsm-təzimdə durdu.

Andronik soruşdu:

-Bu nə səs-küydür?

Karo:

-Bu soldat bizi yanınıza buraxmır, - dedi.

Andronik onları başdan-ayağa süzüb soruşdu:

- Kimsiniz? Nə istəyirsiniz?

-Kim olduğumuzu sizə bildirmək üçün yanınıza gəlmişik! – deyə Karo qürurla cavab verdi.

Andronik soldata:

-Burax gəlsinlər, - deyib içəri getdi.

Karoyla Mesrop da onun dalınca otağa girdilər. Hər üçü oturdu.

-Siz burada möhkəm qayda-qanun yaratmışınız ki, cənab general... - deyə Karo güldü.

Andronik onun sözlərində və gülüşlərindəki kinayəni duyaraq, dərhal cavab verdi:

-Qayda-qanunsuz bir ölkədə onu yaratmaq lazımdır.

Keşiş yerindən söz atdı:

-Bu doğrudur, biz də onu istəyirik!

Andronik bir də onlara diqqətlə baxıb dedi:

-Zahirən sizin keşiş, onun isə hərbi bir adam olduğu görünür. Lakin əslində kim olduğunuzu bilmirəm... Məqsədinizi söyləyin.

-General Andronik!

Andronik Karonun sözünü kəsərək:

-Siz mənim adımlı hardan bilirsiniz? – dedi.

-Heç bir şey hökumətdən gizli qala bilməz! – deyə Karo özünü qürurla çəkdi. – Biz hökumətimiz adından sizinlə danışmağa gəlmişik, cənab general!

Andronik gülümsünərək:

-O hansı hökumətdir? – dedi.

-Ermənistan milli hökuməti.

-Bəlkə siz Tiflis hökuməti demək istəyirsiniz? O ki, oyuncaqdır, hökumət deyil!

- Məncə, hərbi adamlar siyasətdə daha gözüaçıq olmalıdırlar. İndi Tiflis hökuməti yoxdur. Zaqafqaziyada üç hökumət var: menşevik, müsavat və erməni hökumətləri. Siz erməni olduğunuz üçün Ermənistan hökumətinə tabe olmalısınız. Haralı olduğunuzu, nə fəaliyyət göstərdiyinizi və hardan gəlib bura çıxdığınızı öyrənmişik. Sizin də, bizim də məqsədimiz bir olmalıdır. Mən onu demək istə-

yirəm ki, siz başınıza topladığınız hərbi dəstəni erməni milləti qoşununa qatmalısınız. Özünüzsə, bir zabıt kimi, erməni ordusunda xidmət etməlisiniz. Siz...

Andronik onun sözünü kəsərək:

-Mən sadə zabıt deyiləm, cənab, generalam! – dedi.

-Məsələ adda deyil, sizə paşa da deyirlər. Halbuki, bu türk hərbi adı da erməni olduğunuz üçün sizə yaraşmır. Nə isə, bizim Zəngəzurda topladığımız qoşun hissəsinin iqamətgahı bu Gorus olacaqdır. Elə eləmək lazımdır ki, soldatlar arasında toqquşma olmasın. Mən sizin barənizdə Yerevana məlumat verəcəyəm. Bəlkə, özünü də ora gedib, hökumət üzvlərilə görüşməli oldunuz. Erməni hökuməti hər bir erməninə hesaba alır, qeydinə qalır. Sizin kimi bir generalın...

Andronik yenə onun sözünü kəsib istehza ilə gülə-gülə dedi:

-Mən sizin hökumət olduğunuza, hər bir erməninə qeydinə qaldığınıza inanmıram. – Andronik bir qədər səssini qaldırdı: - Bu evin qabağındakı izdihamı gördünüz mü? Onlar yersiz, torpaqsız, ac erməni qaçqınlarıdır. Nə üçün sizin «erməni hökuməti» onlara sahib durmur? Yer vermir, çörək vermir!

Keşiş, Karonun üzünə baxıb başını tərpətdi. Karo bir qədər pərt halda cavab verdi:

-Siz, cənab general, bir prokuror kimi bizi ittiham edirsiniz!..

-Bu mənim öz millətimi sevdiyimdəndir. Öz millətimi! Uzun illər boyu onun yolunda canımdan keçmişəm. Türklər qərbi Ermənistan şəhərlərini, kəndlərini dağıdanda az qala göz yaşı tökmüşəm.

- Doğrudur, doğrudur! – deyə keşiş onun sözünü təsdiq elədi. – O qaçqınların halına mən də yanımışam, amma sözümü eşidən olmayıb.

Karo, öz vəzifəsini unudub, yumşaqılıq göstərən keşişə gözüünü ağartdı. Mesrop səsinə kəsdi. Karo dedi:

-Bizim davamız hələlik türklərlə yox, bolşeviklərlədir. Məqsədımız isə böyük Ermənistan yaratmaqdır. Dənizdən-dənizə uzanan bir Ermənistan! Buna nə deyirsiniz, cənab? Sizin bolşeviklərə və biz daşnaklara münasibətinizi bilmək istəyirəm.

-Mən nə bolşevikəm, nə daşnak. Böyük Ermənistan yaratmaq fikrinə düşməyiniz də, cırtdanın özünü dəvə boy-da sanması kimi gülünc bir şeydir. Erməni milləti yaşamaq istəyirsə, arxasını böyük və qüvvətli dövlətlərə söykəməlidir. O da Britaniya dövlətidir!

-Xeyr, biz ayrı yaşayacağıq. Rusiya imperatorluğunun devrilməsindən istifadə edib, müstəqil yaşayacağıq.

- Yaşayın, baxaq! Hünərinizi göstərin.

- Erməni millətinin taleyi, gələcəyi həll olunduğu, müstəqil bir dövlət kimi özünü dünyaya tanımaq istədiyi bir dövrdə, heç bir erməni oğlunun öz yaxasını kənara çəkməyə ixtiyarı yoxdur!

-O sözləri burda deməkdənsə, gedin Ermənistanı işğal etmək istəyən türk ordusunun qarşısını alın!

-Bəs siz?

-Mənim öz fikrim və yolum var.

-Çox yaxşı! – deyər Karo ayağa qalxdı. Mesrop da yerindən durdu. – Hər halda Ermənistan hökuməti sizin özbaşına hərəkət etməyinizə razı olmayacaq!

-Mən uşaq deyiləm, nə edəcəyimi özüm bilirəm! – deyər Andronik sərt cavab verdi. – Gedə bilərsiniz!

Karoyla keşiş pərt halda otaqdan çıxdılar.”

"Zəngəzur" romanını əldə edib oxuya bilməyənlər üçün təqdim etdiyimiz bu geniş sitatda bu parçada hər şey var; erməni millətçilərinin türklərə nifrəti, intiqam, qisas, başqa xalqlara kin-küdurəti, rus, ingilislərin əl buyruqçularına çevrilməsi, tarixi türk torpaqlarında saxta dənizdən dənizə

Ermənistan dövləti yaratmaq planları, yeni qurulan Ermənistan Milli Şurasının da, bolşeviklərin də belə "ümummilli məsələlərdə" daşnaklarla, "ingilislərin xəfiyyəsi kimi türklərə qarşı çıxan" Andronik kimi vampir xislətli generalla eyni fikirdə olmaları əyani görünür. 1918-20-ci illərdə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanda baş verən hadisələr Rusiya və Osmanlı dövləti ilə yanaşı, Amerika, Almaniya, Fransa və İngiltərə kimi dövlətlərin də nəzarəti altında idi. O vaxt Zaqafqaziyadakı İngilis missiyasının başçısı general Tomsonun planına görə, Yevlaxdan Həkəri çayına qədər olan ərazilər Azərbaycan hökumətinin, Həkəri çayından qərbdəki bütün Zəngəzur ərazisi Andronikin idarəçiliyinə verilməli idi. Andronikin viranedicilə hücumlara da burdan güc, qüvvət alırdı. Və XX əsrin sonlarında Zəngəzurun Azərbaycan Respublikasında qalmış digər 3 bölgəsi-Laçın, Qubadlı, Zəngilanın da işğalı məhz əsrin əvvəllərində yazılıb "dobro"su verilmiş ssenarinin tamamilə həyata keçirilməsinin nəticəsi idi, böyük dövlətlərin razılığı ilə həmin plan ermənilərin xeyrinə yekunlaşmışdı.

"Zəngəzur"dakı bu sözlər o illərdə yazılıb nəşr olunmuşdur ki, Ermənistan SSR-in və dünyanın bütün ölkələrinə səpələnmiş erməni başbilənləri guya 1915-ci ildə Anadoluda türklər tərəfindən ermənilərin soyqırımına məruz qalmasının ildönümlərinə açıq və gizli şəkildə ciddi hazırlıqlar görürdü. Q.Qəribçiyanın, S.Xanzadyanın, A.Mikoyanın, İ.Baqramyanın kitablarında Andronikin artıq "Xalq Qəhrəmanı", "Erməni xalqının Xilaskarı" obrazı yaradılırdı.

Ə.Abasov isə kitabın müxtəlif bölmələrində yeri gəldikcə erməni millətçiliyinin iç üzünü konkret detallarla, obrazların dili ilə, bədii lövhələrlə, inandırıcı dialoqlarla açır.

"Keşiş dedi:

- İcməmişdən qabaq iki sözüüm var. – Hamı gözünü ona zillədi. Keşiş davam etdi: - Pristav ağa buyurdu ki, Qafqaz xalqlarının dillərini öyrənir. Bu yaxşıdır. Amma qabaqca

erməni dilini öyrənsə, daha yaxşı olar. Çünki erməni dili, erməni tarixi daha qədimdir.

- Onu da öyrənərik, keşiş, - deyə pristav gülümsündü. Onun gülüşündə müəmmalı bir istehza hiss edən Mesrop pərt olaraq dedi:

- Bəli, bəli, pristav ağa, mən isbat eləyəyəm ki, erməni milləti çox qədim tarixə malikdir. Mənim dediyim budur ki, erməni dilində məktəb açulsın."

Məlumdur ki, Qafqazda və Anadoluda baş verən qanlı qırğınların əsas ideya müəlif, ssenarisi, ilhamvericisi hər zaman erməni kilsəsi olmuşdur. Millətçilik toxumu burda səpilib əkilib becərilmişdir. Keşiş Mesropun bu sözləri erməni kilsə düşüncəsinin ifadəsidir: *"Mənim millətim hamı millətlərdən alidir. Heç bir millətin tarixi ermənilərinki kimi qədim deyil. Hər daşı qaldırsan, altından bir erməni tarixi çıxar..."*

Qeyd: Romanda müsəlman din xadimi, onun hansı əməl sahibi olduğu haqqında da ştrixlər var: *"Çar hökumətinə casusluq edən molla Heydər danışmasın! Nikolaya məsciddə dua eləyən molla Heydər sussun!*

-Doğrudur, doğrudur!

Molla özü şeytandır!"

Zəngəzurlulara yardıma gəlib onlara silahlanmağı, ermənilərə qarşı mütəşəkkil mübarizəyə qalxmağı tövsiyə edən türk zabitləri Əli Sadiqi ilə Ömər Şükrünün müraciətlərinə bolşevik Comərdin cavabı da maraqlıdır:

"Heç kəs siz türklərdən, almanlardan silah alıb, ermənilərlə dava eləməyəcək. Ermənilər bizim ata-baba qonşumuz, torpaq əhlimiz və dostumuzdur. Bizimlə onların heç bir şərikli malı yoxdur. Siz və sizin əlinizdə oynucaq olan müsavətçilər bizim aramıza nifaq, millətçilik ədavəti salmaq istəyirsiniz. Bu hiylə baş tutmayacaq!"

Əsl azərbaycanlı-türk, müsəlman sadələvhlüyü! Roman-da varlı, imkanlı, silahlı, var-dövlətli müsəlmanların çətin günlərdə xarakterlərindəki nankor, nadan xislətləri də üzə

çıxır, dar gündə əli silah tutanları bir yerə toplayıb onları düşməyə qarşı mübarizəyə çağırmaq, təşkilatlandırmaq yerinə qızıl-gümüş torbalarını atın belinə yığıb arvad-uşağını da götürüb, ardınca da sürülərini süpürüb İran, Türkiyəyə keçməyi üstün tuturlar. Acılar, yazıqlar olsun ki, bu qədər müsibətlər, qanlı qırğınlar görmüş millətimin çox sayda övladı üçün yenə də millət, xalq, vətən, dövlət namusu deyilən şey ailəsindən kənara çıxmır. Ermənilərdə millət, torpaq anlayışları isə bizdən çox fərqlidir, məqsədə çatmaq uğrunda mübarizədə həyasızlıq, biclik, hər cür namərdlik, amansız vəhşilik onların xislətindədir.

“Andronik otaqda var-gəl edə-edə öz-özünə danışmağa başladı: “Demək türklər Qarabağa gəlib çıxıblar. Mən burdan da qaçmalıyam mı? Hara qaçacağam?! Qaçmaq? Mən Andronikəm! Axırncı soldatım qalana qədər vuruşacağam!”

Andronik biləndə ki, Sisiyanın bəzi müsəlman kəndlərində sağ qalanlar olub, dəli olur, əvvəlcədən işini ehtiyatlı tutur, elə mühasirə planları qurur ki, törətdiyi vəhşəti Zəngəzurdan kənara çıxarıb danışan canlı şahid qalmasın. ***“Andronik birinci davada buraxdığı səhvə yol vermək istəmir-di. İkinci hücumda bütün çıxış yollarını kəsməli, heç kəsi salamat buraxmamalı idi.... Müsəlman kəndlərinin biri də salamat qalmamalıdır”.***

“Zəngəzur” boyu ağırlı olaylara züylən, psixoloji məqamlara musiqili, sözlü müşayiət verən bayatılar, ağılar, ata sözü, məsəllər, Sabirdən milli halımıza (çox da dəyişməyən!) şeir parçaları qəhrəmanların dilindən verilir, müəllifin vətəndaş mövqeyini bəyan edir və yerinə düşür, düşündürür...

“- Yenə “Hopphopnamə” oxuyursan! - deyə müəllim gülümsündü.

- Bəli, bu kitabdan doymuram.

- Sabir böyük şairdi.

-Böyükliyi xalqın dərini bilib, ona yanmağındadır. Bir bax nə yazır:

*Taxıl, taxıl deyib çox çığırma Zəngəzurlutək,
Bəyin, xanın, xanın, bəyin əlində ehtikarı gör.*

Sabir düz yazıb, Mən bizim zəngəzurluların taxıl, çörək deyər çığırmaqları günü görməmişəm.

Və romanda dünənə qədər ermənilərin “kirvə” deyib bir ailə, mehriban qonşu kimi yaşadıkları müsəlmanların canlarına qəsd etdikləri, ev-eşiklərini, kasıb daxmalarını necə nifrət, kinlə, acgöz hərisliklə talan etdikləri də düşündürücüdür, erməniliyin etnik-psixoloji mahiyyəti barədə fikrə gəlməyə imkan verir. ***“Baqratla Karo söhbətlərinə davam etdilər:-Amma bizim əngələvidlilər də musurman kəndlərindən bolluca qarət daşıdılar, ha! Kimi mal-heyvan... kotan, vəl...su camına, taxta xörək qaşığına qədər tamah salanlar da olub...Andronik musurman kəndlərinin hamısını dağıtsaydı, əl-qolumuz tamam açılardı.”***

...Tiflisdəki erməni kilsələrini pulsuz təbii qazla təmin edən məmurlumuzun bir neçə gün əvvəl televiziyalara müsahibəsində dedikləri yada düşür: ***"Bizim erməni xalqı və erməni kilsəsi ilə heç bir düşmənçiliyimiz yoxdur..."***

Amma onların var axı!!! Bizim çoxumuz elə həmin 100 il əvvəlki düşüncənin, ağıl sahibiyik, heç başımıza gələn və gətirilən qanlı olaylardan hələ də dərs ala bilmirik.

Dəyərli yazığımız Ə.Abasov da belə yerdə öz düşüncələrini ifadə etmək üçün qəhrəmanının dili ilə xalqımızın böyük şairi Sabirin şeirlərinə üz tutur:

“O, bir qədər susdu və sonra çox sevdiyi Sabirin şeirini dedi:

*Boşla, ay Molla dayı, sən də bizi çəkmə zora!
Biz sənin hiylən ilə düşmərək əsla bu tora!
Baxmarıq guşeyi-çəşm ilə daha Zəngəzura!
Qarlı dağlarda soyuqdan öləninin canı gora!
Olmadı qismət o bədbəxtə aralıq, bizə nə?!
Tapmayır ac-yalavaclar güzəranlıq, bizə nə?!”*

ZƏNGƏZURUN ERMƏNİSTANA VERİLMƏSİNİN TARİXİ, HƏRBİ-SİYASİ, MƏNƏVİ ASPEKTLƏRİ "ZƏNGƏZUR"DA

"Zəngəzur"da Andronik, Dro, Hjde, Karo kimi erməni daşnak generallarının iç üzünü açmaqla bərabər, erməni və azərbaycanlıların, onların başbilənlərinin baş verən hadisələrə, yeni cəmiyyət quruculuğuna, milli münasibətlərə müəllifin baxışı da aydın görünür. Bu da dövrün gerçəkliklərini görüb, anlayıb dəyərləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Müəllif həqiqətin bədii inikası olan detallarla yeni qurulan Ermənistan Milli Şurasının məramını ustalıqla göstərir. General Karo Hamparsumyan başda olmaqla, Şuranın nümayəndələri də dinc müsəlman əhaliyə qarşı eyni fikirdədir: ***"Andronik ermənilərə millətçilik və başqa xalqlara qarşı ittiham hissi aşılamaqda bizim məqsəd və ideyamıza yaxındır."***

Bununla onlar Andronikin etnik təmizləmə, deportasiyaya yönələn cinayətlərinin onların da ürəyincə olduğunu, siyasi məramları ilə eyniyyət təşkil etdiyini etiraf edirlər.

Kitabın üzdənirəq erməni başbilənlərinin hamısı:- keşiş Mesrop da, yeni qurulan Erməni Milli Şurasının qurduğu baş nazir Xatisovun rəhbərlik etdiyi hökumətin rəhbərləri də, yeni ictimai quruluş yaratmaq uğrunda mübarizə aparan bolşevikləri də bir ümumi amal, ideya birləşdirir-daha çox Azərbaycan torpaqlarını yerli əhalidən təmizləyib böyük Ermənistan qurmaq. Bu isə qaniçənlikdə heç də Andronikdən geri qalmayan general Karonun fikirləridir: ***"Əsas vəzifə şüaramızı unutmamaqdır. "Makrel sırpel", yəni süpürüb atmaq. Ermənistanda ancaq ermənilər yaşaya bilər. Müsəlmanlar, ruslar ölkədən təmizlənməlidir. Andronikin başladığı, lakin axıra çatdırmadığı işi Xatisov hökuməti başa vuracaqdır."***

Bəs Tiflisdə eyni gündə, eyni məqsədlə yaradılmış Azərbaycan Milli Şurası o günlərdə hansı düşüncədə, mövqedə idi, xatırlayırsınızmı, əziz oxucum?! Faktları yada salaq, heç olmasa erməni başbilənlərlə bizim fərqlərimizi görmək, göstərmək üçün.

...1919-cu il 23 noyabrda Tiflisdə Ermənistan və Azərbaycanın baş nazirləri A.Xatisovla Nəsibbəy Usubbəyov arasında Amerika ordusunun baş qərargah polkovnikinin, Gürcüstan xarici işlər nazirinin iştirakı ilə savaşı, atəşi dayandırmaq məqsədi ilə sülh sazişi imzalanmışdı və dekabrın sonlarına ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya hökumətlərinin Qafqazdakı missiya başçılarıının iştirakı ilə birgə sülh konfransının keçirilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu. 7 gün keçmişdi növbəti qırğınların signalını verən bu əmr veriləndə, müqavilənin mürəkkəbi də yuxarı Zəngəzurda Andranikin başçılığı ilə axıdılan qanların torpaqdakı izləri də hələ qurumamışdı:

“Qafan-Genvaz-Tatev hərbi hissələrinə

ƏMR

Əsgərlər, sabah Gıǵı dərəsinə qarşı bizim hücumumuz, səlib müharibəmiz başlayır.

Sabah sizin güclü hücumunuz və zərbələrinizdən ağılnı itirən düşmən öz kəndlərini buraxıb gedəndə sizi bu gün düşmənlər tərəfindən təhqir olunmuş kilsə və qalalarımızın qədim xarabalıqları salamlayacaqdır. Sabah bu vadidə ayaqlarınızın taqqultısı, silahlarınızın gurultusu eşidiləcək...

Bütün kəndləri yandırın, talan edin, hücum zamanı külli miqdarda dinamit və partlayıcı çəlləklərdən istifadə edin...

İrəli, Allah və Davud bəyin qisasçı ruhu bizimlədir.

Qafan, Tatev (Gorus)-Genvaz (Meğri) hərbi qüvvələrinin ümumi komandanı Njde”

1919-cu il dekabrın 1-i səhər çağı üç istiqamətdə başlayan hücumlarda; Oxçuda əvvəlcə əli silah tutan kişilər gülləyə qənaət etməkdən ötrü xəncərlə doğranıb, güzrlərlə başları əzilib, ardınca da məscidin içində 400-dən çox qadın və uşaq öldürülüb, içəri qumbaralar atılıb sonra od vurub yandırılıblar, bu kəndin 1400 sakinindən yalnız 10-12 nəfər sağ qurtulub, öldürülənlərin yalnız 133-nün kimliyini tanımaq mümkün olub, Şabadından cəmi 8 kişi, 7 qadın sağ çıxıb, Atqız kəndinin 4000 sakinindən yalnız 261 nəfəri mühasirədən sağ çıxıb, onların da 167-si Gıgı dərəsindən Ordubada keçən qarlı, şaxtalı yollarda donub ölüblər, Çaylıda 900 müsəlman öldürülüb, tamamilə mühasirəyə alınmış Mədən, Şəhərcik, Buğacıq, Mollalı, Həkəri, Keçi Sofulu, Kurud, Keçili, Əsgərli, Pırçevan, Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsinin (Qubadlı rayonu) Xocahandan Qaladərəsinə qədər ərazidəki 48 kəndin əhalisi amansızlıqla qətlə yetirilib, evləri tamamilə yandırılıb, talan, qarət edilib. Qubadlının 93-cü ilin 31 avqust işğalına qədər o kəndlərin bir çoxunun xarabalıqları dururdu, heç kəs oralarda yenidən məskən salmağa ürək etməmişdi, insanlar o yerlərə gizli bir qorxu hissi ilə baxırdılar ki, qırılan insanların ruhları hələ də o kəndlərin xarabalıqları üzərində gecə-gündüz qorxunc inilti ilə haray çəkirlər, bəzi kəndlərin isə yalnız adları arxiv sənədlərində qalıb.

Türk zabidləri kişiləri bir yerə yığıb silahlanmağı, erməni hücumlarına qarşı hazırlıqlı olmağa çağırır. Romanın əsas qəhrəmanlarından olan kəndli Cəmədin onlara cavabına baxaq: ***“Siz, cənab zabit, bizim kəndlilərin arasına millətçilik ruhu yaymayın! Heç kəs siz türklərdən, almanlardan silah alıb, ermənilərlə dava etməyəcək. Ermənilər bizim ata-baba qonşumuz, torpaq əhlimiz və dostumuzdur. Bizimlə onların heç bir şərikli malı yoxdur. Siz və sizin əli-***

nizdə oyuncaq olan müsavətçilər bizim aramıza nifaq, miltəçilik ədavəti salmaq istəyirsiniz...Biz Rusiyayla, proletar inqilabıyla bağlıyıq. Türk bizə yaddır!

Camaatın arasından səslər ucaldı:

-Doğrudur, doğrudur!"

Budur tökülən qanların əsas nədəni; erməni məkri, hiyləsi, hərisliyi, bir də ki, müsəlman türkün qanına, canına hopmuş avamlıq, nadan sadələvhlük, cinayətə, xəyanətkarlığa bərabər ətalət, süstlük, öz iç sorunlarının həllini yadlardan gözləmə azarı, maymaqcasına özü özünü aldatma...

İNGİLİS BARMAĞI

1918-ci ilin 28 mayında Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası adından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsinə-İstiqlal Bəyannaməsinə imza atan 26 nəfərdən biri də Zəngəzurun Laçın bölgəsində doğulmuş Xosrov bəy Sultanov olmuşdur. Xalq Cümhuriyyətinin həmin gün təşkil edilmiş birinci hökumət kabinetində Xosrov bəy hərbi nazir postunu tutmuşdur. O, Zaqafqaziya Seyminin və Azərbaycan parlamentinin üzvü, əvvəl “Müsavət”-in (1917-ci il) üzvü olub, sonra da “İttihad” partiyasının qurucularından olmuşdur.

AXC Hökuməti 1918-ci ilin yayında Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl qəzalarını Gəncə quberniyasının tərkibindən çıxarıb Qarabağ general-qubernatorluğu yaratmışdı. Xosrov bəy Sultanov 1919-cu ilin 15 yanvarında Gəncə general-qubernatorluğundan dəyişdirilib Qarabağın general-qubernatoru təyin olunmuşdu. Müavini məşhur bolşevik Çingiz İldırım idi.

Xosrov bəy Sultanovun israrlı təkidləri:

1. Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində ingilis köməyindən qətiyyətlə imtina edilməlidir,
2. İngilislər Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində bizə yalnız maneçilik yaradırlar,
3. Məcburi tədbirlər görülmədikcə ermənilər Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmayacaqlar,
4. Bu problem həllini tapmadıqca əhali hökumətin gücsüz olduğuna inanacaqdır. Bu isə həmin bölgələrdən əlimizi tamamilə üzmək deməkdir.

Xosrov bəy məsələnin həllinin yolunu da göstərirdi:

1. Təcili hərbi hissələri Zəngəzura yeritmək, ermənilərin İrəvandan Zəngəzura, Azərbaycanın digər bölgələrinə hərəkətinin qarşısını almaq,
2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın hakimiyyətini tanımaq barədə ultimatum vermək və 6 gün vaxt qoymaq,

3. Bütün ermənilərə Azərbaycan rayonlarından getməyi təklif etmək, ultimatum dövründə onlarla hər cür danışıqları kəsmək, ultimatum bitdiyində dərhal hərbi əməliyyatlara başlamaq və bütün məsuliyyəti erməni başçılarının üzərinə qoymaq...

“Zəngəzur” romanından satirlər: “Njde dedi:-Keşiş ağa, sən bu saat Tehrana yola düşməlisən.

- Tehrana?

- Bəli, keşiş ağa. Səni özümə sədaqətli bir adam bilib Tehrandakı ingilis konsulunun yanına göndərirəm. Syunik hökumətinin və erməni millətinin bir nümayəndəsi kimi onunla görüşüb danış. De ki, Syunik hökuməti Zəngəzurun meşələrini, mis mədənlərini, bütün yeraltı sərvətlərini onlara verməyi vəd edir. Xüsusi qeyd et ki, Njde sizə arxalandığı üçün qırmızılara təslim olmr. Bəs ingilis qoşunu niyə hərəkətə keçmir? Niyə bizi döyüş meydanında tək qoyur? Britaniya hökuməti Zaqafqaziya kimi bir incinin bolşeviklərin əlində qalmasına niyə razı olur? Sonra ingilis konsulun vasitəsi ilə İran hökumətinin başçıları ilə də görüş. Onlara de ki, bolşeviklər yerlərini Zaqafqaziyada bərkitsələr, İran həmişə təhlükə altında qalacaqlar. Qoy İran hökuməti də bizə bacardığı qədər kömək etsin...”

Xosrov bəy “İttihad” partiyasının qurucu rəhbərlərindən idi, Osmanlıda bu partiyanın rəhbəri Hərbi nazir Ənvər Paşa idi, Xosrov bəy Ənvər Paşanın erməni məsələsini necə həll etdiyini də gözəl bilirdi; erməni durduqca problem duracaq, erməni məsələsini həll etməyin yeganə yolu ermənilərdən azad olmaqdır. Xosrov bəy nəticəsiz qalan bu cəhdlərindən az sonra hərbi nazir vəzifəsindən çıxarılaraq əkinçilik naziri qoyuldu...

Tarixi şans bir dəfə verilir, sən ondan yararlanmadınsa, qarşıdakı yararlanacaq, Zəngəzur ortada qalıb sahibini gözləyən ov kimi idi, birinci kim götürdüsə onundu...

Ruhun bizi bağışlamasın, Xosrov bəy, qarşında üzümüz qara, başımız aşağıdır. Sən nə qədər uzaqgörən insan imiş-

sən! Budur 23 ildir sənin tələblərinə, çağırışlarına, hay-həşirinə əməl edilmədiyinin ağrısını bu dəfə daha ağır yük altında çəkirik...

Böyük Britaniyanın Qafqazdakı diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri general Tomson 1919-cu il martın 28-də Yerevanda Ermənistan hökumətinin iclasında çıxışında demişdi: *"...Zəngəzur Erməni Milli Şurası tərəfindən idarə ediləcək... Dağlıq Qarabağın idarə edilməsi üçün Ermənistan təcili öz nümayəndələrini verməlidir... Erməni qoşunları Qars və Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəz-Sürməlini tuta bilər... Azərbaycan ordusu indi durduğu yerdən-Ağdam və Xankəndindən bu tərəfə keçməyəcək... Azərbaycan hökumətinin martın 19-da keçirilən iclasında qərar qəbul edilmişdir ki, Daxili İşlər Nazirliyi 1300 nəfərlik piyada və 500 nəfərlik erməni süvari dəstəsinin Şuşa, Xankəndi, Əsgərandan keçib Ermənistana getməsi üçün hərtərəfli say göstərəcək. Mayor Monk Mezon mənə məlumat vermişdir ki, Azərbaycan hərbi hissələri general Mehmandarovun rəhbərliyi ilə onların sağ-salamat keçməsi üçün bütün tədbirləri görmüşdür... Azərbaycan Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazi kimi Paris sülh konfransında həll olunacağını gözləyəcəkdir".*

Tomson Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinə 5 milyon ədəd patron və pul da göndəriləcəyini də vəd edir, vədini də yerinə yetirir.

Erməni stenoqraf protokolda "General Tomson dediklərinin evin divarlarından kənara çıxmayacağını bilərək açıq danışır..." qeydini etməyi də unutmayıb. "Osmanlı belgelerinde Karabağ", səh 365.

"Zəngəzur" romanının müəllifi Andronikin və onun davamçılarının Qafqazda, Zəngəzurdə məhz ingilis planını həyata keçirdiklərini açıq-aydın yazırdı. Kitabdan sətirlər:

**"Karo kağız, qələm götürüb məktub yazmağa başladı:
«Yerevan. Cənab Milli Şura sədrinə.**

...İkincisi: bu yaxınlarda Gorusa Andronik Uzunyan adlı bir general gəlmişdir. Özünü Zəngəzurun hakimi adlandıran bu adamın, deyilənlərə görə, iki minə yaxın piyada və süvari soldatı, bir qədər tüfəngi və üç topu vardır. Mən onunla görüşüb danışdım. Ermənistan hökumətinə tabe olmaq istəmir. Heç bir firqəyə mənsub olmayan bu generalın bolşeviklərlə də arası yoxdur.

Cənab sədrin bu general haqqında geniş təsəvvürü olmaq üçün məlumatı bir qədər ətraflı yazmağı özümə borc bilirəm.

Andronik Türkiyədə anadan olmuşdur. Türkiyə ordusunda zabit rütbəsində xidmət etmişdir. Eyni zamanda ingilislərin xəfiyyəsi kimi türklərin əleyhinə gizli təbliğat aparmağa başlamışdır. Türklər onu həbs etmişlər, lakin həbsdən qaçıb gizlənmişdir. Cahan müharibəsi başlandıqdan sonra fəaliyyətini daha artıraraq, özünü bir millətçi kimi qələmə vermişdir. Başına bir dəstə erməni toplayıb, türklərə qarşı çıxışlar etmiş, iğtişaşlar törətmişdir. 1915-ci ildə bu adam öz dəstəsilə çar ordusunun tərəfinə keçmiş və türklərə qarşı vuruşmuşdur. Generallıq rütbəsini də bu zaman almışdır. Çar orduları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkildiyi zaman, Andronik də geri çəkilmişdir. Rusiya fəhlə-kəndli inqilabına mənfəət əlaqə bəslədiyindən, daha doğrusu, qorxduğundan, Rusiyaya getməyib, üzünü İrana çevirmişdir. İrana getməkdə bir məqsədi də ingilislərlə birləşmək olmuşdur. Lakin türklər Xoy və Salmas tərəfindən onun yolunu kəsdiyindən, istiqamətini dəyişdirmiş, Arazdan keçib Naxçıvana gəlməyə məcbur olmuşdur. Nehrəm kəndində soldatlar üçün ərzaq, atlar üçün yem tələb etmişdir. Soldatlarını, onun tələbini yerinə yetirməyən əhəlinin üstünə qaldırmışdır. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralanan olmuşdur. Türklərin Şaxtatıya gəldiyini və tezliklə Naxçıvana çatacaqlarını bilib, dəstəsini Nehrəmdən geri çəkmişdir. Culfadan, Aza və Dəstə kəndlərindən keçib, Məğriyə,

oradan da Gorusa gəlmişdir. Neçə vaxtdır ki, Gorusu özünə iqamətgah edib, nüfuzunu ətraf kəndlərə yaymağa başlamışdır. Bir diktator kimi kəndlərdən ərzaq, ot, saman, arpa yığır; onsuz da, yoxsul yaşayan əhalini soyur. Kəndlilər buna etiraz edirlər. Andronikin Gorusa gəldiyini eşidib, bilən qərbi Ermənistan qaçqınları onun yanına gedib torpaq və çörək istəmişlər. Andronik onların arzusunu yerinə yetirməyə vəd etmişdir. İngilislərə və amerikalara arxalanan, onların köməyinə ümid bəsləyən Andronik ermənilərə millətçilik və başqa xalqlara qarşı intiqam hissi aşılamaqda bizim məqsəd və ideyamıza yaxındır. Lakin Ermənistan hökumətinə tabe olmamaqda bizim üçün zərərli, bəlkə də təhlükəlidir.

Onunla necə rəftar edəcəyim haqqında cənab sədrdən sərəncam gözləyirəm.

Hörmətlə, Karo Hamparsumyan.

Əngələvid.

20 iyun 1918-ci il».

Qeyd: Andranik Laçında Sultan bəyə biabırçı vəziyyətdə uduzandan sonra 1922-də ABŞ-a sığınmış, 27-ci ildə ölmüş, Frezno şəhərində basdırılmış, cəsədi 28-ci ildə Parisə, 2000-ci ildə Yerevana gətirilib.

Bu isə ikinci kitabın son sətiirləridir (səh:445-446), günahsız müsəlman əhalinin qənim, əsas cəlladbaşılardan biri general Njdedir.

“Njde Şahmərdanın zəncirlənmiş qollarına, kürəyinə bənd edilmiş qaynar samovarın pörtələyib qabar atdığı kürəyinə baxıb qəhqəhə ilə güldü:

Njde dedi:

- Birinci tamaşa qutardı, ikinci tamaşa daha maraqlı olacaq...Onları uçurumun kənarına çəkin!...

...Qıjıtlı Arazdan qalxan sərin meh Meğri kəndinə yayılırdı... Njde köksünü ötürdü, gözünü bayaqdan bəri baxdığı yerlərdən çəkmədən dedi:

-Ey bivəfa dağlar, dərələr, yal-yamaclar! Axırda mənim düşmənlərimə qismət oldunuz. İndi mən bu yurda, bu torpağa nifrət edirəm. Nifrət edirəm, çünki tökdüyüm qanlar, verdiyim qurbanlar hədəf getdi.

Setrak dedi:

-Fikir eləmə, Njde ağa! Deyərlər ki, bir arxa ki su gəldi, güman var ki, bir də gəlsin. Başına İrandan adam toplayarsan, yenə öz millətinin harayına gələrsən. Yəqin ki, keşiş Mesrop Tehrandə ingilislərlə danışib.

-Mən indi öz millətimə də, ingilislərə də nifrət edirəm. Heç biri mənim qolumdan tutmadı. Hamısı biqeyrət çıxdı. Millətin də...

-Evin yıxılmasın, ora bax, bolşeviklər gəlirlər!...Njde o tay sahilə çıxıb dalına baxmadan atını mahmızladı...Qızıl süvarilər atəşi kəsdilər."

Qeyd: General Njdenin romandakı bu sözləri rəsmi mənbələrdəki sənədlərlə tam səsleşir. "Qafan xalqına" 1920-ci il sentyabrın 17-də etdiyi müraciəti arxivlərdə durur: "Xalq, Azərbaycan "çeka"sı tərəfindən satın alınaraq özünü "bolşevik" adlandıran alçaqlar, sənə qəbirqazanlar yalan və boş vədlərlə sənin qapını döyərək, sənin ayaqlar altına atdığı düz-çörəkə qarşılanmaq istəyir, sən isə yaralanmış sərkərdəni tərk edir, tək qoyub gedirsən. Bu azmış kimi, sənin casusların və terrorçuların mənim başımı axtarırlar ki, onu üç milyona Azərbaycana satsınlar. Nankor xalq! Hər dəfə mən döyüşdən qayıdanda sənin arvadların, sənin uşaqların mənim atıma sarılırdılar, əlimdən öpüb mənə "Paşacan" deyirdilər. Mən səni nə qədər təhlükədən, qırğından xilas etmişəm... Xalq, bəs sən Allah, vicdan və tarix qarşısında nə cavab verəcəksən?..."

Njdenin 1920-ci il 27 sentyabr tarixli bəyanatında yazdığı: *"Türkləri və rusları döyüşdə və döyüşdən kənarda məhv etməkdən həzz alıram"* sözləri 1947-ci ilin sentyabrında Ermənistan DTK-sının təcridxanasında saxlanılarkən ona qarşı ittiham kimi irəli sürülmüşdü. 1918-20-ci illərdə Zəngəzurda onun dəstəsində olmuş Xoyluns və Canuns adında ermənilərin ifadələri alınmışdı. Onlar bildirmişdilər ki, Njdenin qərargahı Tatev monastrında yerləşdiyi zaman o,

kommunistləri, Qızıl Ordunun erməni və rus əsgərlərini güllələtdirərək Tatev qalasından tullatdırmışdır. Njde müstəntiqə cavab vermişdi ki, o, rusları deyil, türk Zaval paşanın komandanlığında onun üzərinə göndərilən 200-ə yaxın türk əsgər və zabitlərini əsir aldıqdan sonra Tatev və Darabasda güllələtməmiş və meyitlərini isə Tatev qalasından dərəyə tullatdırmışdır.

Bu isə erməni daşnaklarının “Zəngəzur” da hər sözündən, əməlindən qan, kin, nifrət qoxuyan digər generalı–Qarabağda müsəlman əhalini qırıb təmizləmək missiyasını üzərinə götürmüş Dronun Njdeyə məktubundan sətirlərdir: ***“Cənab Njde! Məktubunu aldım. Fikrinizə şərikəm. Erməni millətini müdafiə etməkdən müqəddəs bizim nə vəzifəmiz ola bilər? Dağlıq Qarabağa yenə dönəcəyimə əminəm. Qırmızıları məğlub etmək üçün hər ikimiz birləşməliyik... Dərəyəyə gələndən müsəlman kəndlərində əməliyyat aparmağa başlamışam. ...Mən hücumu bu günlərdə keçəcəyəm. Gorus avqusta kimi mənim əlimdə olacaq. Zənn edirəm ki, hər ikimiz birləşsək, bir hərəkət eləsək, qırmızılar Gorusdan, Sisiyandan və başqa yerlərdən qova bilərik.***

Hücum edəcəyim günü sizə ayrıca bildirəcəyəm.

General Dro. 18.IV.20-ci il”

Göründüyü kimi, erməni daşnak generalları Andronik, Njde, Dro və Karo ingilis agentləridir, ingilislərə və amerikalılara arxalanırdılar, silah, sursatı, geyimi, pulu və sifarişləri ingilislərdən alır, onların çaldığı havaya arxalanırdılar. Onların 1-ci məqsədi türklərdən təmizlənmiş ərazidə ABŞ, Fransa, İngiltərəyə bağlı Ermənistan dövləti qurmaq idisə, 2-ci səbəb bolşevik Rusiyasını Qafqaza, daşnak liderlərin rəhbərlik edəcəyi oyuncaq Ermənistana buraxmamaq idi. Romanda adı keçən bütün erməni liderləri bu dövlətlərə sədaqətli olacağını öhdəliyə almışdılar.

Bu sitatlar, mənbələr üzərində də düşünməyə dəyər: ***“Daşnaklar Zaqafqaziyaya Ermənistandan girməyə başla-***

yan Amerikanın agentləri idilər. “Böyük Ermənistan” ideyası bütün Qafqazı tutmaq üçün ABŞ-ın işini asanlaşdırmalı idi...” (“SSRİ-də vətəndaş müharibəsi tarixi”, 1922, c-3, səh 333). “Daşnak ordusu Amerika çörəyi yeyirdi. ABŞ Ermənistana 50 min, İngiltərə 40 min, Fransa 30 min əsgər üçün geyim, ərzaq, hərbi sursat, 10 milyon patron vermişdi.” (“Şərq xalqları” jurnalı N.1, səh-49).

Bunu da yada salaq: ABŞ Konqresinin hələ də öz qüvvəsində qalan bədnam 907-ci siyasi qətnaməsinin ilk müddəası belədir:

-Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişənin dinc yolla və ədalətli nizama salınması uğrunda Dağlıq Qarabağ xalqının (oxu: ermənilərin-H.N) əsas hüquqlarını və mübarizəsini ABŞ-ın müdafiə etdiyini nəzərə alaraq, ABŞ Hökuməti Ermənistanda baş işləri üzrə səylərə kömək göstərməyi davam və təşviq etdirməlidir....”

“Zəngəzur” romanında, Əyyub Abasovun yanaşmasında bu məsələlər kifayət qədər obyektiv, düzgün, birmənalı tarixi reallıqlar kontekstində əks olunub.

ZƏNGƏZURLULARIN CAVABSIZ QALAN HARAYLARI

“Yalvarıram, təcili tədbirlər görün... Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmasa Qarabağı xilas edin...”

Arxivlərdə, son illər nəşr edilmiş kitablarda, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iclas stenoqramlarında həmin qanlı günlərdə onlarla ziyalının, el-oba ağsaqqalının, Hökumət tərəfindən vəkil edilmiş Zəngəzur qaçqınlarına yardım komitəsi üzvlərinin imzaları ilə 1919-cu ilin noyabrından göndərilən xəbərdarlıq teleqramlarından, dekabrın ilk günlərindən-Njdenin hücumları başlanmazdan əvvəl və sonra birbaşa qırğın yerlərindən, erməni qətliamlarının tükürpədən gerçəkliklərinin əks olunduğu teleqramlardan bir neçəsinə nəzər salıb nəticə çıxarmağı oxucuların öhdəsinə buraxaq.

Arxivlərimizdə saxlanan sənədlərdən bir neçəsini nöqtə-vergülünə əlavə edirəm.

“Biz Oxçu-Şabadin və Gıgı dərəsi sakinləri hər tərəfdən ermənilərlə əhatə olunmuşuq, onların bütün əməlləri və rəftarları bizə hücum etməyə hazırlaşdıqlarını açıq şəkildə sübut edir, onların köməyinə nizami qüvvələr gəlib. Onların top və pulemyotları var. Biz çıxılmaz vəziyyətdəyik, biz qorxuruq. Sizin ayaqlarınıza düşüb mərhəmət diləyirik və bizi xilas etməyinizi xahiş edirik. Bizə güllə və pulemyotu olan bir neçə zabıt göndərin. Əgər göndərməsəniz, xəbər verin ki, biz vaxtında öz kəndlərimizi tərk edək, yoxsa biz bilirik ki, xilas ola bilməyəcəyik.”

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi isə 3 dekabrından başlayaraq sağa-sola nota dalınca nota göndərməkdə idi.

Bunlar isə AXC Parlamentinin üzvü Cəlil Sultanovun Zəngəzur və Qarabağdan Bakıya-Parlament və Hökumətdən əlavə həm də ayrı-ayrılıqda “Müsavət”, “İttihad”, “Sosialistlər” fraksiyalarına, Zəngəzurdan seçilmiş digər həmkarı Mirzə Sadiq Axundzadəyə göndərdiyi, hamısı da Parlamentdə deputat həmkarları tərəfindən oxunan, müzakirə və müdafiə olunan, rəsmi “Azərbaycan” qəzetində dərc edilən, ürəksızladan teleqramlarından sətirlərdir.

“Həlak olmuş Zəngəzur müsəlmanları sizə cansağlığı diləyirlər. Zəngəzurlular nə qədər ağlasalar da, onların iniltisi cavabsız qaldı, heç kəs onların köməyinə gəlmədi. Qadınların döşləri kəsilib, uşaqların başları kəsilib, bədənləri qan içindədir. Ermənilərin əllərinə düşən gözəl qızlar zorlanır. Zəngəzurda düşməyə müqavimət göstərmək üçün kişilər həddindən artıq azdır və onlar kənardan köməyə bütün ümidlərini itiriblər”.

“Zəngəzurda tam hakimiyyətsizlik hökm sürür. Döyüşmək və müqavimət göstərmək üçün heç bir vəsait yoxdur. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına müraciət edir. Aldığımız məlumata görə sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşməkdir. Nəticədə Naxçıvanla əlaqəni tamam kəsmək, beləliklə də həm Qarabağ və həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir. Qarabağın Dağlıq hissəsinin erməniləri surətlə üsyanə hazırlaşırlar. Hökumətin cinayətkarcasına fəaliyyətsizliyi Zəngəzur və Qarabağın məhvinə gətirib çıxarıb. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, iki yüz mindən yuxarı Zəngəzur müsəlman əhalisinin məhvinə gətirib çıxarmış xain xatışovların təntənəli ziyafətləri, Azərbaycanın erməni təbəələrinin həyasızlığı yetər. Xahiş edirəm təcili tədbir görün ki, heç olmasa Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətlidir. Yubanmaq xalq və və-

tən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir." (ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299, vər. 18, 22, 26).

Artıq Zəngəzur qəzası erməni nizami ordu hissələri tərəfindən xarabazara çevrilib 10 mindən çox müsəlman əhalisi məhv ediləndən, saysız teleqramlardan sonra nəhayət ki, 1920-ci il yanvarın 6-da keçirilən iclasda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsi "Zəngəzurun müsəlman kəndlərinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasının davam etməsinə qarşı tədbirlər görülməsinin zəruriliyi haqqında" Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatını müzakirə edir. Qərara alınır ki, dinc əhaliyə qarşı ermənilərin bu hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülsün və bu haqda müttəfiq qoşunlarının bölgədəki nümayəndəsinə məlumat verilsin. (ARDA. f. 897, siy. 1, iş 112, vər. 48).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi dəstəsi o zaman Zəngəzura yardıma yetişmişdi ki, artıq bu yerlərdə bir müsəlman da yox idi, daş-daş üstə qalmamışdı. "Zəngəzur" romanında bu hadisələr nə qədər ürəksizlənən olsa da, reallıqda olduğu kimi qələmə alınıb və bu aynada biz yenə əyri görürük.

Daşnak-müsəvat əsgərlərinin (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin - AXC) dialoqu, savaş səhnələri, məram, məqsədləri yolunda göstərdikləri fərqli baxışlar, davranışları ibrətamizdir.

AXC –nin Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin 4 fevral 1920-ci il tarixdə Ermənistanın Baş naziri Xatisova ünvanladığı teleqramlar arxivlərdə durur-ADA, 970-1-113. AXC Hökumətinin rəhbəri 4 fevral 1920-ci ildə Ermənistanlı həmkarına yazırdı ki, "Zəngəzur müsəlmanlarının tamamilə yox edilməməsi üçün" Azərbaycan Ordusundan bir miqdar əsgəri qüvvə o bölgəyə göndərilmişdir və bu 23 noyabr 1919-cu il anlaşmasına zidd deyildir... Həmin sözügedən anlaşmadan sonra Ermənistan Respublikasının Hökumət qoşunları Dro

komandanlığında qanlı qırğınları daha böyük vəhşiliklə davam etdirirdi. Öhdəsində 25 minlik silahlı qüvvəsi, xeyli top-tüfəngi, silah- sursatı olan, 1-ci vəzifəsi vətəndaşlarının can, mal sağlığının qorunması, ərazilərinin mühafizəsi olan, 18 ay mövcud olan AXC rəhbərliyinin belə cəsərsizliyi ürək ağrısıdır... Axı may 1918-dən 28 aprel 1920-ci ilə qədər Ermənistanə kənardan silah- sursat yardımı, siyasi, diplomatik dəstək olsa da (Osmanlının AXC-yə yardımı daha böyük idi!), rus, ingilis, amerika, fransız canlı qüvvəsi onların əvəzinə vuruşmurdu.

Zəngəzurda siyasi vəziyyəti əks etdirən arxiv sənədləri ilə müqayisə, paralellər aparmaq üçün romandan gətirdiyim bu cümlələri bura əlavə edirəm: *“...Müsavat hökuməti ilə daşnak hökumətinin arasındakı dava çox uzun sürmədi. Müsavat qoşununun biabırcasına məğlubiyyəti ilə qurtardı... erməni kəndləri dağılmadı, əhali öz yurdundan, evindən qaçqın düşmədi....Müsavat qoşununun məğlub olmasının səbəbləri o idi ki, daşnak ordusunun komandanlığı daha cəld hərəkət etmişdi. Ermənilərin müsavatdakı agentinin məlumatını əsas tutaraq, müsavat əsgərlərinin arxasına gözlənilməz yerdən əsgəri hissələr çıxarmışdı, eyni gündə Naxçıvandan Zəngəzura hücum etməli olan Naxçıvan polku yubanmışdı...erməni kəndlərinin adamları Baqratın başçılığı ilə dəstələr düzəldib onları qarşılamışdı. Bir neçə gün davam edən davadan sonra polk komandirini əsir alıb öldürmüşdülər. Bunu bilən müsavat əsgərləri arasına pərakəndəlik düşmüş, ölən ölmüş, sağ qalanlar qaçıb yenə Əriklini o tərəfə aşmışdılar.”*

Ermənilər qarşılarına qoyduqları məqsədə çatmaq üçün hər cür alçaqlığa, vəhşiliyə getməyə hazır və qadir idilər. Dəyişən ancaq onların önündə gedənləri idi.

“Heç ürəyini sıxma, qalanlarını da mən Karo ilə sən Baqrat dağıdırıq. Elə eliyərik ki, musurman kəndlərindən

nişanə belə qalmaz. Andronik bu işdə bizdən qabağa düşdü, amma işi axıra çatdırmadı."

"Şahmərdan Armenaka təsəlli verdi: - Andronik rədd oldu..."

Armenak:-Bəli, Andronik rədd olub getdi cəhənnəmə. Amma ondan da betər köpək oğlanları var..."

Bu "köpəkoğlu"lardan biri də general Karo idi ki, qan-icənlikdə Andronikdən geri qalmırdı, onun iradəsi əleyhinə gedən öz həmcinslərinə də rəhm etmirdi. "Zəngəzur"un birinci kitabının son-531-ci səhifəsinin son sətirləri belədir:

"-Karonun mauzeri qaldırması ilə Armenakın yerə sərilməsi bir oldu..."

-Aman Allah, bu nə zülmüdür!- deyər Anahid özünü meyyidin üstünə saldı. Anahid başına-gözünə döyər-döyər, qarğış eləyər- eləyər aqlamağa başladı.

-Kəs səsini, bayquş!

Karo Anahidi meyyətdən ayırdı. Mauzeri onun alına tuşlayıb zəhmlə dedi:

-Qardaşın hardadır? De, yerini de, it balası!

-Bilmirəm. Tfu sizin canavar şifətinizə! Tfu sizin...

Samvelin gülləsi Anahidin sözünü yarımçıq qoydu.

Bədbəxt ana ərinin meyyitinin üstündən durub, qızının meyyitini qucaqlamaq istərkən, Samvel onu da nişan aldı...

Karo Samveli dayandırır dedi:

-Dəymə. Oğlunun yerini bu ifritəyə dedirdəcəyəm."

"Zəngəzur" romanındakı üzdənirəq Andronikdən geri qalmayan digər Erməni Milli Şurasının generalı Karo Hamparsumyanın bəyanatından sətirlər: *"Bu yaxınlarda qoşunumuz hücumə keçəcəək. Sərhədimizə yaxın olan müsəlman kəndlərini götürəcəyik. Planımız belədir ki, tezliklə Qarabağa girək. Vədiyə, onun ətrafındakı kəndlərə yaxşı divan tutmuşuq. İndi o kəndlər də erməni qardaşlarımızın əlindədir. Ölənlər ölənlər, sağ qalan müsəlmanlar isə İrana, Naxçıvana qaçıb».*

Və Cəlil Sultanovun yanvarın 24-də Parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda ***“Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmazsa Qarabağı xilas edin”*** sözlərini hansı ümitsizlik, xəyalqırıqlığı, qüssə, kədərlə yazdığını anlamaq çətin deyil. Həyəcanlı xəbərlər gəlməkdə, AXC Hökuməti isə sərəncamındakı sayca ermənilərdən az olmayan hərbi qüvvələri səfərbər etməklə vətəndaşlarını və torpaqlarını qorumaqdansa, diplomatik yazışmalara, bu hərbi-siyasi planların başında duran əcnəbilərə Ermənistan hökumətinin “yolverilməz hərəkətləri” barədə şikayətlər göndərməkdə davam edirdi. Öldə edilən “uğur” isə qan tökməkdən bezmiş, doymuş kimi görünən generallar Njde və Hamazaspın yerinə onlardan daha qəddar, döyüşkən generallar Dro, Qazaryan ilə əvəzlənməsi olmuşdu.

Artıq çox gec idi, daha əvvəlki Zəngəzur yox idi, olmayacaqdı. Bu qərar da hələ söz idi, ortada qətiyyət, birlik, siyasi iradə yox idi, ona görə də hərəkətə keçmək də xeyli vaxt apardı, artıq ruslar Qafqaza doğru hərəkətə keçmişdilər, 28 aprelə sayılı günlər qalırdı. N.Nərimanov başda olmaqla, Azərbaycan bolşeviklərinə Zəngəzur və Qarabağdan ağır miras buraxılmışdı, mövcud vəziyyət Zəngəzurun böyük bir hissəsinin Azərbaycandan qoparılmasına, Qarabağda erməni muxtariyyətinin yaradılmasına, əsrin sonlarında Azərbaycanın həmin faciələri bir daha yenidən daha ağır şəkildə yaşamasına təməl zəmin hazırladı.

“Zəngəzur”da bu məqamların bədii təsviri tarixi həqiqətə uyğundur, obrazların dili ilə aydın ifadə olunub. Ən üzdə görünən bir də zəngəzur kəndlilərinin avamlığı, onları gözləyən faciələrdən xəbərsizliyi, erməni məkrini anlamaqdan uzaqlığıdır. Sabirin şeirlərindən bəndlər hər iki kitab boyu səpələnir, obrazların dilində səslənir, zəngəzurluların bu halına ayna tutur.

Bu da son: *“Başı qarlı, dumanlı dağlar, yaşıl otu daha öz tərəvətini itirib saralmış çəmənlər Zəngəzur qaçqınlarını öz qoynunda çox saxlaya bilmədi. Sanki onların fəryadını dinləməkdən yoruldu...Paltarsız, yorğan-döşəksiz, ac insanlar köçəri quşlar kimi, başqa yerlərdə həyat axtarmağa getdilər. Bəzi ailələr Naxçıvan mahalına yol aldı. Bəziləri Kürdüstan, Cəbrayıl, Bərdə, Ağdam, Yevlax tərəfə üz tutdu. Bəziləri: əlsiz-ayaqsızlar, atsız, ulaqsızlar, xəstələr, yaralılar özlərinə yaxınarda mənzil seçdilər. Onlar Minkəndə, Mollaəhmədliyə, qarakeşişə getdilər. Orada da bir yer, sığınacaq tapa bilmədiklərindən kahalara doluşdular.*

*Əziziyəm axşamlar,
Şamlar yanar axşamlar,
Evli evinə gedər
Qərib harda axşamlar?”*

ARTIQ İNGİLİSLƏR YOXDUR, BAŞ ROLDA BOLŞEVİK RUSİYASIDIR

“Zəngəzur” romanını epopeya saymaq olar. Bu mənada ki, əsərdə bir-birini əvəzləyən 3 təzadlı dövr bütün gerçəklikləri ilə aydın görünür; Zəngəzur çar Rusiyası tərkibində, fevral burjua inqilabından sonrakı daşnak işğalı, qırğınları və bolşeklərin gəlişi.

Əyyub Abasovun həyatının əsas hissəsi- yaşadığı qanlı-qadalı illərdən sonrakı yeniyetməlik, gənclik dövrü sovet vaxtına düşür. Əvvəl komsomol, sonra kommunist partiyası sıralarına daxil olur. Onun kimi minlərlə gəncə pulsuz təhsil verib işlə, mənzillə təmin edən şura hökumətinin gəlişi yaşamış qanlı faciələrə son qoyur, yeni cəmiyyət quruculuğuna başlanır.

Əsərdə bu yeni zamanın gəlişi ürəkdən, inamla, şövqlə təsvir olunur: *“Ey mənim may günəşim, bahar günəşim, gecə yatmayıb yolunu gözləmişəm!-deyə ona əl elədim. O gülümsündü, bütün təbiət onun gülüşündən nura boyandı. May günəşi hər kəndlinin evinə girib uca səslə demək istəyir: “Qalxın yuxudan! Bu gün sizi səadətə qovuşdurmağa gəlmişəm! Durun, ürəklərinizin qapılarını açın, ora azadlıq şəfəqləri dolduracağam!...Günəşin xəyalımda yüksələn səsinə kəndin küçələri ilə addımlayan inqilabçılar dəstəsinin ağzından eşitdim. Onların şüarları azadlıq göyərçinləri kimi hər tərəfə qanad çalırdı: yaşasın Şura Rusiyası! Yaşasın Şura Azərbaycanı! Yaşasın tezliklə zülm boyunduruğundan azad olacaq Ermənistan!...Rədd olsun daşnak hökuməti! Rədd olsun njdelər, drolar, karolar, mauzeristlər!”*

Zəngəzur, Bakı, Naxçıvan, Quba, Şamaxı, Vədi, İrəvan... da erməni daşnaklarının törətdiyi qanlı qırğınlar Rusiyada çarizmin devrilməsi, Qafqazdan müvəqqəti çıxması ilə nəticələnən dövrə düşürdü. 1905-1906-cı illərdə Bakı, Qara-

bağ, Zəngəzurda törədilən qırğınların yeganə ssenaristi, rejissoru, baş rolunun ifaçısı çar Rusiyası olmuşdu.

Ancaq 1918-20-ci illərdə bu şərəfsiz missiyanı Türkiyədə ağır məğlubiyyətə düşər olan və hirsini, acığını Qafqazda soyutmaq istəyən ABŞ, Britaniya, Fransa davam etdirdi, bu dövrdə Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində söz sahibi onlar idi.

Azərbaycanın görəcək günləri hələ qabaqda idi. Azərbaycan torpaqlarının hissə-hissə qoparılıb yerində heç zaman mövcud olmamış Ermənistan dövlətinin yaradılması ilk növbədə Rusiyanın hərbi-siyasi yardımı, fəal köməyi, repressiyalarla müşayiət edilən Pyotr vəsiyyətləri ilə reallaşmağa başlayan ssenarisi sayəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan əleyhinə yapılan bütün kirli əməllərdə də əsas icraçılar, fitva verən, plan quranlar daşnak libasını dəyişib bolşevik cildinə girmiş ermənilər idi. Azərbaycan türklərinə qarşı yapılan faciələr hələ də davam edir.

“Zəngəzur” romanında Andronikin rus generalı formasında təsviri də buna işarədir: ***“Bir xeyli keçəndən sonra 58-60 yaşlarında, orta boylu, enli kürəkli, başı-bığı çallaşmış, rus generalı paltarında bir adam içəridən balkona çıxdı. Onu görən kimi hamı:***

-Andronik paşa! Andronik paşa! – deyə əl çaldı.”

Kitabda Rusiyanın işğalçılıq siyasəti də, araqarışdırmaların, milli nifrət, düşmənçilik siyasəti yeritməyi də dəfələrlə açıq göstərilir. Rus çinovniklərinin iki qonşu xalq arasında ədavət salmaq üçün işlətdiyi hiyləgərlik, boş damarlarını tapmaq bacarığı ilə yanaşı, hər yerdə xristian təəssübkeşliyini əsas tutması xüsusi intonasiya ilə vurğulanır, təbii boyalarla əks olunur.

" Pristav dedi:

Hələ, Baqrat ağa, onu deyim ki, sizin Alagöllər məsələiniz qurtarmayıb. Şəkililər iki il bundan qabaq həll olun-

muş məsələni təzədən qurdalayırlar, yəni, yerlərini geri almaq istəyirlər.

- Necə, necə? Mənim yerimi?!. Bu olan iş deyil! – Baqrat boynunu uzadıb pristavın dik üzünə baxdı. – Axı o yeri ələ keçirmək üçün mən, bax, bu Qrikorla atək-atək pul tökmüşük. Bunu siz yaxşı bilirsiniz, Timofey Timofeyeviç!

Pristav:

- Qulaq as, Baqrat, məsələ burasındadır ki, şəkililər iddia edirlər ki, yer əvvəldən onların olub. Əngələvidlilərə verilməsi də qanuni deyil....Bir də mənim vəzifəm sizə kömək etməkdir. Axı, bizim Baqrat ağa ilə dostluğumuzdan başqa bir də xristianlıq təəssübü var...

Baqrat:

- Bax, bu sözə mən varam, - dedi. – Sağ olun Timofey Timofeyeviç. Məhz buna görə də içək yenə sizin sağlığınıza. Qrikor, bu sözü başa düşmək lazımdır: xristianlıq təəssübü!"

Müəllif başımıza gətirilən bəlalərin kökünü, mənbəyini olduqca dəqiq göstərir: xristian təəssübkeşliyi! 23 ildən artıq bir zamanda Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğal altında qalması, öz ərazi bütövlüyünü bərpa edə bilməməsi, 1 milyon qaçqın, məcburi köçkünün öz doğma yurd yerlərinə qayıdışının müşkül bir düyünə çevrilməsi, ATƏT-in Minsk Qrupu deyilən xristian klubunun açıq-aşkar ermənilərin ədalətsiz mövqeyində dayanması məhz bu təəssübkeşliyin nəticəsidir.

Ə. Abasov cəsarətlə əsrin əvvəlində və sonunda Azərbaycanın başına gətirilən müsibətlərin səbəbini obrazın dili ilə açıq söyləyir: *"Sözümün canı bundadır ki, gərək Şimal tərəfdən üstümüzə axıb gələn selin qabağını alaql! Bəli, bulanqlı selin..."*

Həm də çar Rusiyasının Zəngəzurdakı pristavı Timofey Timofeyeviç Karpov şərait dəyişən kimi, burjuva inqilabından sonra mərkəzin tapşırığı ilə dönüb olur daşnak Andronik

qoşunlarının kəşfiyyat rəisi, 1-ci məsləhətçisi, plan quranı, sonra da bolşevikləri qarşılayır. Hər yeni gələn ictimai-siyasi dəyişikliklərdə Karpov və əlaltıları katalizator, ara vuran, dalaşdırıb barışdırən rolundadır. Hətta, Gəncədəki Müsavat mərkəzinin içində də xəfiyələri var. Romanda yadda qalan tiplərdən biri odur və öz missiyasını-müəllifin demək istədiklərini dəqiq ifadə edir.

Daşnakların mərkəzi Gorus şəhəri olan “Zəngəzur” qubernatorluğunun əsas nüfuz sahiblərindən biri Karpov olduğu kimi, bolşevik Rusiyasının Zəngəzurda yaratdığı Tatev şura hökumətinin də başçısı, qızıl ordunun polk komandiri Gerasimov idi.

“ZƏNGƏZUR” ROMANI İSTEDAD, CƏSARƏT, VİCDAN VƏ MİLLİ DÜŞÜNCƏNİN TƏCƏSSÜMÜDÜR

Ermənilərin Zəngəzurda müsəlmanlara verdiyi işgəncələri, onların yaşadığı faciələr romanda dönə-dönə tükürpədən detallarla göstərilib. Əyyub Abasov bu dəhşətləri gözləri ilə gördüyündən o müsibəti olduğu kimi qələmə alıb: *"1919-cu ilin yazıdır. Malını, pulunu özü ilə aparmağa müvəffəq olmuş dövlətlilər istisna olmaqla, Zəngəzur qaçqınlarının güzəranı getdikcə pisləşirdi. Minlərlə insan səfalət içində idi. Onların əkməyə torpaqları, yeməyə çörəkləri, geyməyə paltarları yox idi. Boğazlarına keçmiş fəlakət zəncirini qırıb atmağa heç bir yol və imkan tapa bilmirdilər. On aydan artıq idi ki, Zəngəzur qaçqınları fəlakət içində çırpınırdılar. Hamı yandırılmış, viran edilmiş kəndlərinin, yurd-yuvalarının həsrətində idi. Lakin daşnakların hökmranlıq etdikləri bir torpağa qayıtmaq mümkün deyildi"*.

Talesizliyə bax ki, tarix təkrar olunub. Demək olar ki, məzmun eynidir, dəyişən formadır. Ötən əsrin əvvəllərində törədilən vəhşiliklər həmin əsrin sonlarında eyni dəhşəti ilə təkrarlandı.

Bu sətirləri həmin hadisələrin canlı şahidinin dili ilə, çox sayda doğma, əzizini erməni qətliaamlarında itirmiş, doğulub dünyaya göz açdığı yurd-yuvası, el-obası, kəndi talan, qarət edilib yandırılıb viran qoyulan ədib ürəyinin qanı ilə yazıb. Bu olayları çox sayda ünlü, dövlətin hər cür naz-neməti, titulları ilə bəzədilən uzun ömür yaşayıb dünyadan köçən xeyli yazıçımız da bu olayları görmüşdü, yaşamışdı, ancaq dilinə almağa, yazıb heç olmazsa gizli şəkildə olsa da, gələcək nəsillərə saxlamağa cəsarəti, milli mənlilik duyğusu yetməmişdi.

Əyyub Abasov bu cəhətdən tək-tənhalar sırasındadır, elə bu cəhətdən də Zəngəzur ellərindən çıxmış çox sayda ("sayı çox, sanbalı yox") yazarlardan bu mərdanə kişiliyinə görə öndədir, boyu uca görünür. "Zəngəzur" romanı Ermənistanı buna görə qadağan edilmiş, kitabxanalardan, azərbaycanlı ailələrindən yığışdırılmışdı.

Ə.Abasovun "Zəngəzur" romanı haqqında fikir söyləyən çox sayda tənqidçi, ədəbiyyatşünas, yazıçılar sovet-KQB rejiminin basqılarından çəkinərək müəllifin başlıca qayəsi, əsərin əsas ideyası üzərindən sükutla keçmişlər.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Cahangir Qəhrəmanov "Zəngəzur" romanının əsas qayəsini sırf sosializm realizmi nöqteyi-nəzərindən, alt qatına enmədən belə dəyərləndirmişdir: ***"Zəngəzur" romanı Sovet ədəbiyyatı qarşısında duran aktual məsələlərdən birinə-xalqlar dostluğuna həsr olunmuşdur. Romanda cərəyan edən hadisələr Azərbaycan və erməni zəhmətkeşlərinin azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda apardıqları tarixi mübarizə ilə əlaqədar təsvir edilir və bu iki xalqın ənənvi dostluğu bədii boyalarla inkişaf etdirilir.***"

"Zəngəzur" romanı nəşr edilən kimi bir sıra üzdənirəq bolşevik təfəkkürlü azərbaycanlı yazarlar, hətta, danos yazmağa başlayıblar ki, guya bu əsər erməni və Azərbaycan xalqları arasında ədavət toxumu səpir, zərərliyə. Xalq yazıçısı, 1954-1958-ci illərdə Yazıçılar İttifaqının sədri işləyən Süleyman Rəhimov xatirələrində bu barədə ona müraciətlər edildiyi barədə danışib. Yazıçının şəxsi arxivində də bu danosların bir neçəsinin dururdu, böyük yazıçı öz istedadlı həmyerlisinə kömək etmək, təhlükədən qorumaq üçün bu məktubları gizləyirmiş.

Günümüzdə aktualıq kəsb edən mövzunun kinoya, ekrana transferinin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirən tanınmış rejissor və aktyor Şeyx Əbdül Mahmudbəyovun bu fikirlərini alqışlamaq və doğru-düzgün dəyərləndirməsi ilə razılaşmamaq mümkün-süzdür: ***"Mərhum yazıçı Əyyub Aba-***

sovun "Zəngəzur" romanı teleserial mövzusu ola bilər. Əsərin ekran həllinin geniş tamaşaçı kütləsinə təqdim edilməsi gənclərin şüurunda müsbət istiqamətə böyük dönüşə səbəb olar. ("Bakı xəbər", 2012. 24 aprel).

Kitabdakı əsrin əvvəllərində zəngəzurluların müsibətinə, mənəvi əzab və ruhi sarsıntılarına ayna tutan bu sətirələr həm də eynilə əsrin sonunda həmin qanlı qırğınlarla təkrar yurd yerlərindən qovulan bir milyon müsəlmanın hisslərinin, duyğu və düşüncələrinin tərcümanıdır: ***"İndi bizim yerlərdə yazdır, çöl, bayır göyərrib, ağaclar yarpaqlayıb, çayın, bu-laqların qıraqlarında yarpızlar baş qaldırıb. Eh, görəsən, mənim ev-əşiyim hansı zalıma qismət oldu? Görəsən, qızılgüllərimi qırıb tələf etmədilər ki? Biz kəndə qayıtsaq, ermənilər hər kəsin evini, torpağını özünə verəcəklərmi? ...Andronik kökümüzün üstündə od qaladı. Allah bəisin evini başına uçursun, axı biz ermənilərə nə eləmişdik? Niyə məxluqu yerindən, yurdundan elədilər?!"***

Bu cavabsız suallar 23 ildən çoxdur ki, Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı 7 rayondan didərgin düşən on minlərlə insanın dilində, baxışında, ürəyindədir.

ƏLİYEVLƏR AİLƏSİNİN STOLÜSTÜ KİTABI

"Zəngəzur" romanı Zəngəzurun dağ kəndində doğulub böyümüş, sonra taleyin hökmü ilə Naxçıvanı özünə yurd seçmiş əməksevər insan Əlirza kişi ilə İzzət xanımın ailəsində də sevilə-sevilə, həm də ürək ağrısı ilə oxunurdu.

"HEYDƏR ƏLİYEV" kitabından gətirdiyim aşağıdakı sitat bunun ifadəsidir:

"Belə bahar günlərinin birində Əlirza və İzzət Əliyevlərin ailəsində dördüncü övlad dünyaya göz açdı. Körpəyə İzzət xanımın azərbaycanlıların Zəngəzurdan didərgin salındığı zaman həlak olmuş qardaşı Heydərin adını (heydər - başçı, öndə gedən deməkdir - A.Q) qoydular. O Heydərin yaşı həmişəlik iyirmi üç olaraq qaldı... İllər ötəndən sonra Əliyevlər ailəsində Əyyub Abasovun «Zəngəzur» romanı əldən-ələ keçdi. Çünki bu iki qalın cildə yazılanları oxuyan Şəfiqə eynən bu hadisələri, analarının da ona danışdığını qardaşlarına söyləmişdi.

- Yanılmırsan, Şəfiqə, - deyə Həsən təsdiq elədi. - Bu kitabı yazan adam didərginlik ağrısını çox dəqiq göstərmişdir:

«Andronik Uzunyanın əsgərləri kəndə aşağı tərəfdən daxil oldular. Yamacın ətəyində bir neçə ev alışıb-yandı. Comərd təkid eləyirdi ki, adamlar nəyi bacarırlarsa götürüb dağlara çəkilsinlər. Haray-həşir, arvadların hönkür-tüsü, uşaqların ağlaşması kəndi başına almışdı. Sanki qayalar da Zəngəzur torpağında baş verən müsibətə laqeyd qala bilmirdi. Atlar, yüklənmiş ulaqlar, qorxudan böyürən öküzlər, inəklər - hər şey bir-birinə qarışmışdı. Kənddə qalan yalnız dərd-sərdən ağıl çasmış və öz həyatını evdən ayrı təsəvvür etməyən qocalar idi»¹.

¹ V.Andriyanov, H.Mirələmov. Heydər Əliyev. Bakı, "Nurlan", 2008, səh.13-14

Bu - əsl ədəbiyyatdır, reallığı əks etdirən ədəbiyyat.

33 il respublikamıza rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev Naxçıvanda dünyaya gəlsə də, böyüyüb təhsil alsə da, valideynlərinin söhbətlərini heç vaxt unutmamışdı. Görkəmli siyasi xadim XX əsrin əvvəllərində erməni terrorçu dəstələrinin Zəngəzurda törətdiyi qətliaamları bütün dəhşətləri ilə yaxşı bilirdi. Adını daşıdığı dayısı Heydər də Zəngəzurda erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdu. Bu barədə mərhum Heydər Əliyevin bacısı Şəfiqə Əliyeva anası haqqında qələmə aldığı “Mənim anam” kitabındakı “Dayımız Heydər deportasiya vaxtı öldü” bölümündə yazır: *“Anam İzzət xanım 1895-ci ildə Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalındakı Comərdli kəndində anadan olub. Bu kənd Zəngəzurun bağ-bağatlı, səfalı guşəsi olub, dağ kəndləri içərisində gözəlliyi ilə seçilmiş. Kəndin özülünü ulu babam Comərd qoyub. Onlar iki qardaş olublar: Comərd və qardaşı Alagöz Məhəmməd. Anam İzzət xanım sayılıb-seçilən, böyük hörmət və nüfuz sahibi olan Comərdin nəslinin törəməsidir. Comərdli kəndində yaşayanların hamısı bizim tayfamız hesab olunur. Dağ qızı olan anam elə dağ kimi də uca, əzəmətli, vüqarlı olub. Füsunkar gözəlliyi, qeyrəti ilə dövrün qız-gəlinlərindən fərqlənib. Ağır təbiətli, utancaq olduğu üçün babam onu çox sevərmiş.*

Ermənilərin Zəngəzur torpağına olan təcavüzü anamın ömür kitabında gənclik xatirələrinin ən acı səhifələridir. Öz torpağından didərgin düşənlər Naxçıvanın ətrafında olan kəndlərdə - Qazançı, İşıqlar, Cəhri və Milax kəndlərində məskunlaşırlar. Atam Əlirza və anam İzzət xanım isə Naxçıvana gəlirlər. Lakin anamın çəkdiyi müsibətlərin hamısından dəhşətlişi Comərdlidən qaçarkən yolda gördüyü mənzərə olub. Çox sevdiyi, gözəlliyi, boy-buxunu ilə seçilən 23 yaşlı qardaşı Heydər in meyiti onu sarsıdıb. Anamı qaçqın düşmək ağrısından daha çox sevimli qardaşının ölümü yandırır. Düz on beş il anam bacı-qardaşlarının sağ olub-olmamasından xəbər tuta bilməyib. Bir gün isə

qardaşı övladlarının sağ olması xəbərini ona verirlər. Özü nəql edirdi ki, qardaşlarımın ətrini yenicə tapdığım övladlarından alanda elə bil dünyaya təzədən gəldim. Məsmə, Səkinə, Rzaqulu, Humay... Onlar anam üçün artıq yoxluğa çevrilmiş bacı-qardaş tapıntısına bərabər sevinc idilər". (www.kulis.lent.az saytı, "Heydər Əliyevin bacısı anası haqqında danışır", 10 may 2013)

Böyük siyasi xadim qəlbən, ruhən Zəngəzur ellərinə bağlı idi. Yazılarda, xatirələrdə oxumuşam ki, Heydər Əliyev hələ Naxçıvanda orta məktəbdə oxuyanda da tez-tez yay tətillərində Qarakilsəyə (indiki Sisian) gələr, ata-baba yurdları Comərdlidə, Urudda qalar, qohum-əqrəbələri ilə görüşər, bu yerləri qarış-qarış gəzməkdən doymazdı. Bu kəndlərdə onun çoxlu uşaqlıq və gənclik dostları var idi. Bazarçayda çimməyi, hündürlükdən suya baş vurmağı çox sevmiş. Bu yerlərin hər qarışı, dərə-təpəsi, bulağı, dağı, qayası, örüş, kövsəni ona doğmaydı, əziz idi. "Zəngəzur" romanının müəllifi də bu yerlərin vurğunu idi, qəhrəmanının dili ilə deyirdi: **"Çayın şırıltısı, ulduzların parıltısı, cırcıramaların nəğməsi, yaşıl çəmənlik, ətrafdakı sıra dağlar, yaşıl yamaclar-hər şey, hər şey həyata vurğun könülləri dilə gətirir. Sən nə sevimlisən, a mənim yurdu! Mən sənə hər bir qarış torpağında gördüyüm və duyduğum gözəlliyi bir yerə toplamağa qadir olsaydım, dünyaya göstərib deyərdim: baxın, Zəngəzuru gözəllik və təbii sərvətlər ölkəsi adlandırın!"**

Yaşlı adamlar həmişə danışardılar ki, müharibə illərində insanlar taxıl, çoxişlənən ərzaq məhsulları tapmaq sarıdan çox korluq çəkərdilər. Heydər Əliyev hər gəlişində Sisian camaatına Naxçıvandan dağarcıqlarda duz gətirərdi. O, dağlıq, sıldırım qayaları keçib çətin yollarla Naxçıvandan Qarakilsəyə olan məsafəni piyada gedib gələrdi. Çox təəssübkeş və həssas idi. Neçə dəfə Naxçıvanda konsert proqramı hazırlayıb gəlib bu kəndlərdə camaata göstərirdi, əhaliyə xoş ovqat bəxş edirdi. Rəssamlıq qabiliyyəti olduğundan çoxunun rəsmi karandaşla çəkib xatirə kimi hədiyyə edərdi. Yerli cavanlarla

xalq oyunları hazırlayıb yarışlar keçirərdi. Elə bil bu yerin camaatının dərdini yüngülləşdirmək istəyirdi.

Qarakilsəlilərin də gənc Heydər Əliyevə sevgisi çox idi, onun gələcəkdə böyük adam olacağına inanırdılar.

Dövlət xadimi Heydər Əliyev Bakıda müxtəlif vəzifələrdə çalışdığı illərdə də Zəngəzur camaatını unutmazdı. Tez-tez onların ağsaqqalları, ziyalıları ilə görüşürdü, məsləhətlərini verirdi, deyirdi ki, uşaqlar orta məktəbdə yaxşı oxusunlar, gənclər ayrı-ayrı yerlərdə ali təhsil alsalar da mütləq doğma yurda qayıtsınlar. Zəngəzurun tarixinə, taleyinə dərinləndən bələd idi, mənfur qonşularımızın daim pusquda durduğunu bilirdi, ehtiyatlı olmağı deyirdi, istəyirdi ki, yurd yerlərimiz boşalmasın. Soydaşlarımız o torpaqda yaşayıb daha dərin kök atsınlar.

1965-ci ildə ermənilər qondarma genosidin 50 illiyi ilə əlaqədar Qarakilsədə cəlladbaşı Andronikə abidə qoymaq istəyirmişlər. Müdrik insan Heydər Əliyev xəbər tutan kimi, böyük ustalıqla bu işə mane olub, daşnakların arzularını üreyində qoyub.

Elə həmin illərdə İrəvanda Ermənistan KP MK-nın plenumunda Azərbaycan, azərbaycanlılar haqqında təhqiramiz fikirlər səslənir, “Böyük Ermənistan” söhbəti aparılır, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları səslənir. Heydər Əliyev o iclasda iştirak edən azərbaycanlılardan bu barədə xəbər tutan kimi məsələni təkidlə həmin vaxt SSRİ rəhbərliyi qarşısında qaldırır, onun prinsipial mövqeyi, güclü nüfuzu sayəsində Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Koçinyan tutduğu vəzifədən azad edilir.

1968-ci ildə tanınmış yazıçımız Əyyub Abasovun doğulduğu Sisian rayonunun Şəki kəndində Novruz bayramı axşamı ermənilər özləri fitnə-fəsadla bir erməni “dığa”sını öldürüb, aranı qatmaq istəyirlər, şərləyib bir neçə nəfərin həbsinə nail olurlar, xeyli ailəni kənddən köçürməyə girişirlər. Respublikamızın rəhbəri Heydər Əliyevə məlumat çatanda nüfuzundan istifadə edib öz yardımını göstərir, haq-

sızılığa tuş gəlmiş şəkililərə kömək göstərir, onların ailələrinin Bakının Saray kəndində yerləşməsinə yardım edir.

Qarakilsə rayonunda orta məktəbi bitirənlər ali təhsil üçün Bakıya gəlirdi. Gəlib-getmək müşkül bir problem idi. Məhz Heydər Əliyevin birbaşa səyi ilə Bakı-Sisian avtobus marşrutu açıldı. Az sonra Bakı-Gorus təyyarə xətti də işə düşdü, 45 dəqiqəlik uçuşdan sonra Qarakilsəyə bitişik hava alanına çatmaq olurdu. Camaatın əziyyətlə qatarla Qafan, ya Naxçıvanda düşüb, ya Qubadlıya qədər avtobusla gəlib yenidən avtobusla erməni kəndlərindən keçib getməklə öz kəndlərinə çatmaq üçün 2 gün vaxt itirmələrinə son qoyulmuşdu.

Heydər Əliyev 1987-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini vəzifəsindən və Siyasi Bürodan gedən kimi sanki ermənilərin qırışığı yenidən açıldı, canlarına hərəkətlilik gəldi, köhnə azarları yenidən qalxdı. Ağanbekyanların, zoribalayanların, kaputikyanların, avanesovların dilləri açıldı, antiazərbaycan, antitürk yazılar, kitablar xəstə beyinləri, ermənilərin kin-küdurətli sifətlərini yenidən oyandırdı, dünyanın çeşidli xristian ölkələrindən dəstək, ilham alan “miatsum” hərəkətləri, nümayişləri başladı.

Ötən əsrin həm əvvəlində, həm də sonunda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ilk torpaq iddiaları Zəngəzurun Qarakilsə bölgəsində baş qaldırmışdı. Əvvəlcə Urudlulara məxsus yaylaqlar və əkin sahələri soydaşlarımızın əllərindən alınaraq ermənilər yaşayan kəndlərə verildi. Ə.Abasov “Zəngəzur”da ermənilərin azərbaycanlılara məxsus dədə-baba torpaqlarını hiylə ilə, rus naçalnik, pristavlarının yardımı ilə necə ələ keçirmələrini inandırıcı, real boyalarla təsvir etmişdi. Əsrin əvvəllərində baş verənlər əsrin sonunda yenə də eyni ssenari ilə təkrar olundu. Ermənilər Qarabağ kartını ortaya ataraq nəinki Zəngəzurdə, bütövlükdə Ermənistan adlanan qədim yurd yerlərimizdə yaşayan azərbaycanlıları 1988-ci ilin soyuq qış günlərində vəhşiliklə qovdular. Halbuki, Heydər Əliyev vəzifədə olsaydı bu faciələrin –həm də Zəngəzurdə o son qırğınların baş verməsi mümkünsüz idi.

Ölkəmizin liderinin yenidən respublikamıza hakimiyyətə qayıdışından sonra xalqımızın başına gətirilən fəlakətlərin miqyasını imzaladığı sənədlərdə açıq ifadə edərək bunun soyqırım aktı olduğunu dünyaya bəyan etdi. O, sovet, KQB rejiminin meydan suladığı ağır illərdə dəyərli elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərini də repressiyalardan, yad əllərdən qoruyurdu, açıq, gizli şəkildə onlara himayədarlıq edirdi. Tariximizin qanlı-qadalı illərinin bədii təəcəssümünü verən “Zəngəzur” romanının müəllifi Əyyub Abasovun da 1957-ci illərdə məhz belə bir himayəyə ehtiyacı var idi, ancaq xüsusi xidmət orqanlarında lövbər salmış daşnak törəmələrinin fitvası ilə kosmopolit düşüncəli tənqidçilər, ədəbiyyat güdükcüləri bu əsər nəşr edilən kimi tənqid atəşinə tutdular.

Ölkə rəhbəri Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci il tarixli 690 sayılı Fərmanı ilə 31 Mart - Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edildikdən sonra 70 il imperiya buxovları ilə yaşamağa məhkum olmuş Azərbaycan öz tarixini obyektiv şəkildə araşdırmaq imkanı qazandı. Dövlətimizin başçısı dəqiq faktlar əldə edərək ilk dəfə faciələrimizin miqyasını ifadə etmişdi: **“Beləliklə, XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə 2 milyona yaxın soydaşımız öz tarixi vətənlərindən köçürülmüş, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilərək öldürülmüş və didərgin salınmışdır.”**

Təsadüfi deyil ki, "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli 690 nömrəli Fərmanından sonra nəşrinə qərar verilən əsərlərdən biri də Ə.Abasovun “Zəngəzur” romanı olub.

Onun bu kitabın nəşrini şəxsən diqqətə ayırması da elə bu amillə-həqiqəti doğru-düzgün göstərməsi ilə bağlı idi. “Zəngəzur” romanı Sovet imperiyasının, KQB rejiminin hər cür azad sözə qənim kəsildiyi dövrlərdə mağazalardan, kitabxanalardan yığılsa da, ailələrdə qorunub saxlanılıb, gizlədilib, əl-əl gəzib, oxunub, yaddaşları təzələyib. Çünki bu kitabda yazılanlar həqiqət idi, müəllif tarixi həqiqətləri yazmışdı və

bu güzgüdə xristian dünyasının himayə etdiyi, zəhərli ilan kimi qoynunda bəslədiyi erməni adlı nankor qonşularımız necə varsa, eləcə riyakar, əyri görünürdü.

Elə bil ki, Ə.Abasov “Zəngəzur”u yazmaqla həm də uzaqgörənliklə ötən əsrin sonlarında xalqımızın yenidən soyqırımı, etnik təmizləmə siyasətinə məruz qalacağını görüb bizə vaxtında dərs verir, duyuyq salmağa çalışır, bu dərslərdən ibrət almağa, ayıq-sayıq olmağa, çağırırdı.

Ə.Abasov yaxşı bilirdi ki, çar və bolşevik Rusiyasının ağalığı dövründə 1905-1920-ci illərdə Azərbaycanın tarixi mahalı olan Zəngəzurdə silahlı erməni dəstələrinin törətdiyi qırğınlar nəticəsində on mindən çox müsəlman qətlə yetirilmiş, 115 müsəlman kəndi yer üzündən silinmişdi. Zəngəzur mahalının Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Meğri rayonları 1920-ci ildə xalqın iradəsinə zidd olaraq, Moskva və Tiflisdə oturan ermənipərəst qüvvələrin siyasi qərarı ilə zorla Azərbaycandan qoparılaraq Ermənistanə verilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tarixi torpaqlarımızın zorla qonşu dövlətə birləşdirilməsinə dəfələrlə münasibətini ifadə edib: ***“Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi haqqında qərar haqqında mən fikirlərimi dəfələrlə bildirmişdim. Bu gün də demək istəyirəm ki, böyük səhv və böyük cinayət idi. Ancaq bu tarixi həqiqətdir ki, İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı bizim tarixi torpağımızdır.”***

Görkəmli siyasi xadim Heydər Əliyev yazarlarımız qarşısında bu vəzifəni qoyurdu: ***“Bundan sonra da elə əsərlər yaranmalıdır ki, o əsərlər Ermənistanda yerləşən həmin torpaqların Azərbaycana məxsus olmasını daim, ardıcıl surətdə sübut etsin. Biz bunu etməliyik. Biz gələcək nəsillər üçün yol açmalıyıq.”***

Əyyub Abasov da “Zəngəzur” romanını məhz bu fikirlə yazmışdı ki, heç nə unudulmamalı, heç kim yaddan çıxarmalıdır, pis pis, yaxşı yaxşı kimi tarixdə qalmalıdır.

ƏYYUB ABASOVUN DÜNYAYA GÖZ AÇDIĞI ŞƏKİ KƏNDİ HAQQINDA

Şəki Zəngəzurun və Sisiyanın ən qədim və ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biri idi. Kəndin iki min ilə yaxın yaşı olduğu güman edilir. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Şöklü Məlikin və Babəki Afşinə satan Səhl ibn Sumbatın şəkili olduqları barədə fikirlər də mövcuddur. Şəki adı eramızdan öncə VII əsrdə Qafana gəlmiş sak tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Şəki kəndinin cənubunda, kənddən 700-800 m aralıda Darvaza döşü (akademik Ziya Bünyadov bu yeri "Darvaza-təpə" adlandırır) deyilən bir təpəlikdə Şəki qalası olmuşdur. Həmin qalanın qalıqları son vaxtlara qədər qalmaqda idi. Şəki kəndi Sisyan rayon mərkəzindən 5 km şimal-qərbdə yerləşir. Şəkidən 3 km şərqdə Qızılcıq, 4 km şimal-qərbdə isə erməni kəndi Əngələvid yerləşirdi.

1988-ci ildə Şəkidə azərbaycanlı ailələrinin sayı 190, əhalisi isə 1.930 nəfər olub. Kənddə böyük üç mərtəbəli məktəb, 500 nəfərlik klub, kitabxana, idarə binası, poçt, tibb məntəqəsi, univermaq, iki ərzaq mağazası, məişət evi, əmanət kassası, su dəyirmanı, ATS və s. social, iaşə obyektləri var idi. Kənddə 2 yerdə məscid olmuşdur. Lakin 1918-ci ildə bu məbədlərin hər ikisi yandırılmışdır. Məscidlərin uçuqları son dövrlərə qədər qalırdı. Kəndin yaşlı adamların dediklərinə görə, məscidlərdən biri sünni, digəri şiə məscidi olmuşdur. Şəkidə olan qədim alban kilsəsi 1975-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdıldı və onun yerində Böyük Vətən müharibəsində həlak olanlara abidə qoydular. Kənd qəbiristanlığında obada hörmətlə adı çəkilən, böyük soy-kökə malik Seyid Mir Hüseyn ağanın günbəzi var idi. 1988-ci ildən sonra günbəz də, qəbiristanlıq da dağıdılmışdır. Məşhur Qoşundaş abidəsi Şəki kəndindən 3 km cənub-şərq tərəfdədir.

Kəndin cənub tərəfində yerləşən "Şamaxı" deyilən bir qədim yaşayış yeri də var idi. Deyilənə görə, Şamaxı kəndi VIII-IX əsrlərdə salınmış, Əmir Teymurun qoşunları tərəfindən yerlə yeksan edilmişdir. Şamaxıdan tapılmış qədim qəbir daşları üzərində 800-cü illərə aid tarixin olduğu qeyd edilmişdir. Kəndin aşağı hissəsində onlarla bulağın birləşməsindən Şəki çayı əmələ gəlir. Çay kənddən 1 km aşağıda yerləşən 36 min kvt-luq Şəki SES-ni işlədir. Kənd ətrafında çoxlu bulaqlar, o cümlədən Xor-xor bulaq, Güllü bulağı, Gözə bulağı, Tələli bulağı, Göy bulaq, Çinqıllı bulaq, Südlü bulaq, Qoşa göl deyilən xırda göl vardı. Əsas dərələr bunlardır: Vəng dərəsi, Şor dərə, Sel dərəsi, Qızılcıqla sərhəddə Ayı dərəsi. Başqa yer adları: Pirin döşü, Ramazan düzü, Dəvə ölən, Dəvə boynu, Təpə arası, Örəncə (köhnə kənd yeri), Balashın çalası, Qaraxanbəyli, Fərmanun quşu, Almurad kahası, Cəfərin bağı, Xəlil kahası, Qızıl qaya (hündürlüyü 50 m-ə yaxın), Kaftar qaya və s.

1918-ci il avqustun 15-də kəndin camaatı arpa biçini vaxtı Andranikin dəstəsinin qəfil hücumuna məruz qalmış, xeyli tələfat vermişdir. Sağ qalan əhali əsasən Araz boyu rayonlarda (Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli) məskunlaşmışdır. Kənddən 23 ailə Yevlaxa gəlmiş, 2-3 ailə Şəki rayonunun Daşbulaq kəndinə, 2-3 ailə isə Naxçıvana köçmüşdür. Bunlardan Yevlaxa və Daşbulağa köçənlər geri qayıtmamışlar. Arazqırağı rayonlarda yerləşən əhalinin yarısından çoxu yolu-xucu xəstəliklərdən tələf olmuş, qalanı isə 1921-22-ri illərdə kəndə qayıtmışdır. Üç yüz təsərrüfatdan təqribən 150-si geriye dönməmişdir.

Kənddə sovet hökuməti qurulana qədər böyük ruhani məktəbi olub. Axund İsgəndər adlı şəxs orada dərs deyirmiş. Yaşlıların dediyinə görə, yaylağa gələn tərəkəmələr yaylaqdan qayıdana qədər öz uşaqlarını o məktəbə qoyurmuşlar. İlk sovet ibtidai məktəbi 1928-ci ildə açılıb. Böyük Vətən müharibəsində 300-dən çox şəkili iştirak edib, bunlardan 125-i geri qayıtmayıb. 1930-40-a illərdə Qardaşxan Bəylə-

rov və onun qardaşı Bəhmən Bəylərov Sovet hökumətinin əleyhdarları kimi təqib edilmiş, qaçaq düşmüşlər. Qaçaq Qardaşxan təkcə Zəngəzurda deyil, ətraf bölgələrdə də tanınmış, öz igidliyi ilə ad çıxarmışdır. Şəki kəndindən onlarla tanınmış alim və ictimai-siyasi xadim, şöhrətli əmək adamı çıxmışdır.

Şəki ermənilərlə qarışıq kənd olduğundan, 1988-ci il hadisələri bu kənddə özünü çox qabarıq şəkildə göstərmişdir. 1988-ci ilin fevral ayından başlayaraq, Şekidə ermənilər tez-tez anti-azərbaycan mitingləri təşkil edir, azərbaycanlıları qorxudur, təhqir edir, söyür, evlərini daşlayır, mal-heyvanını oğurlayır və onları digər təzyiqlərə məruz qoyurdular. Həmin ilin yayından başlayaraq, Şəki azərbaycanlıları tədricən köçüb getməyə başladılar. Noyabrın sonları şəkiliyə öz ata-baba yurdlarında yaşadıkları axırncı günlər olmuşdur. Noyabrın 24-dən 25-nə keçən gecə Şəki camaatı Kilsəli dağı aşaraq, Laçın rayonunun Minkənd kəndinə getmişdir. Qarlı dağ aşırımını keçərkən bir neçə nəfər qar uçqununa düşmüş, donub ölmüşdür. Şəki camaatı hal-hazırda Naxçıvan, Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şəki, Mingəçevir və s. şəhər və rayonlarda məskunlaşmışdır.

Mənim dünyaya göz açdığım, ayaq açıb ilk yeridiyim, konül verib ilk sevdiyim Qubadlı rayonunun 35 evlik Saray kəndində 1918-ci ildə ermənilərin əlindən qaçıb canlarını qurtarmış 3 Şəkili də pənah gətirib, burda məskunlaşıb ev-eşik, oğul-uşaq, nəvə-nəticə sahibi olmuş, dünyadan köçmüşdülər. Biri Əyyub Abasovun bacısı Həmidə nənəydi. Nəvəsi Nüşabə müəllimə qardaşım Dostəli müəllimin ömür-gün yoldaşdır.

O biri uca boylu, cantaraq Balay kişiydi, qaçqın gələndən Bala bəyin mülkündə nökrçilik eləmişdi, sovet hökuməti qurulandan sonra bəylik evinin sahibi olmuşdu. Qızı Nubarı da bəy oğlu Arifə ərə vermişdi.

Şəkili üçüncü gəlmə arıq-sısqa, amma cəld, qıvraq Əliş kişiydi. Uşaqlıqdan kəndimizin qoyun sürüsün otarırdı, halal

adam idi, gec evlənmişdi, oğlu Sabitlə sinif yoldaşı idim. Heç vaxt yadımdan çıxmaz. 10-11 yaşım olardı. Mal nobatına getmişdim. Dərəyuxarı örüşdə yanıqlı səs məni özünə tərəf çəkirdi. Əliş dayının özünü xəlvətə verib bir qayaya söykənib üzü Zəngəzur dağlarına tərəf yanıqlı səslə zümzümə elədiyin gördüm. Uşaq marağı məni bürüdü. Səssiz-səmirsiz, xəlvətcə mümkün qədər yaxına gəldim, ilk dəfəydi ki, ağlayan kişi görürdüm; ahıl yaşda Əliş dayının göz yaşları yanaqlarından üzəşəğı axırdı, sakit səslə dizinə döyə-döyə ağı deyirdi...Evə gələn kimi böyüklərimdən ilk soruşduğum Əliş dayının niyə ağladığını soruşmaq oldu. – Ermənilər 18-ci ildə ailələrində hamını qırıblar, güc-bəla qaçıb gəlib bizim kəndə pənah gətirib, heç kimi qalмайıb, görmürsən heç kəsə qaynayıb qarışmır, qaradınmaz, həmişə fikirlidi, bizim kəndə gələndən belədi-dedilər.

O zamandan bu üç “gəlmə”yə qarşı ürəyimdə hər zaman sevgi, mərhəmət, hörmət olub. Və sonra tale bu didərginlik ağrı-acısın bizə də yaşatdı, yaşatmaqda davam edir...

Əyyub Abasov da, kürəkəni tanınmış alim Cahangir Qəhrəmanov da bizim kənddə, evimizdə qonaq olmuşdular. Babam Hacı Fətəli Əfəndinin ərəb dilində əlyazmalarını, ərəb ölkələrindən, Osmanlı dövlətindən gətirdiyi, sovet hökumətinin qorxusundan gizli saxlanılan kitablarını oxuyub tanış olmuşlar, onun mütaliəsinə heyranlığını bildirmişlər.

Aranlı-yaylaqlı, barlı-bərəkətli, axar çaylı, bol bulaqlı, dağlı, dərəli-təpəli, qonaq-qaralı Zəngəzur elimizlə, kəndimizlə bağlı hər şey unudulmaz xatirələrimdir. Əyyub Abasov kimi...

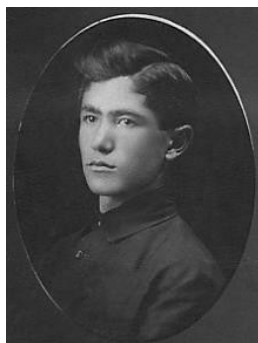
MƏN İSƏ ONLARI HEÇ ZAMAN UNUTMAYACAĞAM...

Bu 6 söz 2 cildlik “Zəngəzur” romanının “Epiloq”unun son sətridir.

Əyyub Abasov görüb yaşadıklarını, el-obasının, doğma-əzizlərinin ağrı-acılarını ömrü boyu unutmadı, tariximizin yaddaşına köçürdü, qısa ömründə onu gecə-gündüz rahat buraxmayan Zəngəzur faciələrini “Zəngəzur”da əbədiyyətə, bədii ədəbiyyatın yaddaşına əbədi həkk elədi, bununla da ədəbiyyatımızın vicdanlı, obyektiv, istedadlı yazarlarından biri oldu, bəşəriyyətin ən böyük faciələrindən birini yaşamış Azərbaycan xalqının dərqli yazıçısı, dərdimizi yazan ədibi oldu!

Ruhu şad olsun!

ŞOROFLO YAŞANMIŞ ÖMRÜN ANLARI

Əyyub Abasov uşaqları ilə (soldan sağa- Zemfira, Gülzar, Güllər)

*Əyyub Abasovun ailəsi
(ayaq üstə - Zemfira, Güllər, oturublar Kamilə, Gülzar)*

*Əyyub Abasov
həyat yoldaşı
Kamilə ilə*

Naxçıvan ədəbiyyat cəmiyyətinin heyət idarəsi

Eyyub Abasov

Əyyub Abasovun dəfn mərasimindən

*Qəhrəmanovlar: ayaq üstə - Eldar və Elçin,
oturublar – Elxan, Cahangir, Zemfira*

*Abasova
(Qəhrəmanova)
Zemfira Əyyub qızı*

*Azərbaycanın Küveytdə fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri
Elxan Qəhrəmanov xanımı, professor Aytən Qəhrəman və qızı Afətlə.
12 iyul 2013-cü il.*

Abasova Gülzar Əyyub qızı qızları və nəvələri ilə

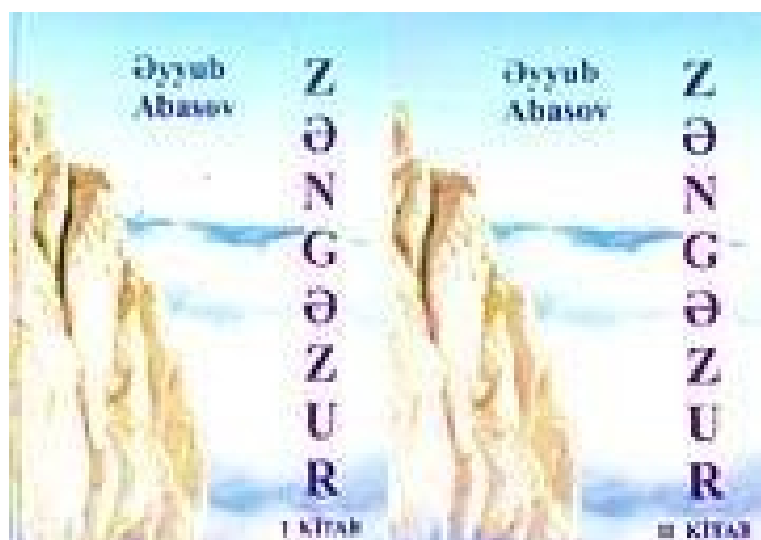
Abasova (Nağı-zadə) Güllər Əyyub qızı nəvəsi Nəzrin ilə

Abasova (Nağı-zadə) Güllərin oğlu Cavadın ailəsi

Abasova (Nağı-zadə) Güllər Əyyub qızının nəvələri Rəsul və Mikayıl

Abasov Əyyub Cəbrayıl oğlu
(1905-1957)

Həyat yoldaşı – Abasova Kamilə Abeydulovna
(1916-1986)

Övladları

Abasova (Qəhrəmanova)
Zəmfira Əyyub qızı (1939)

Ailə üzvləri

Həyat yoldaşı Qəhrəmanov
Cahangir Vahid oğlu,
Uşaqları Qəhrəmanov Fəcin
Cahangir oğlu, Qəhrəmanov Eldar
Cahangir oğlu, Qəhrəmanov Fəxan
Cahangir oğlu,
Nəvələri Qəhrəmanov Vahid
Fəcin oğlu, Qəhrəmanova Günel
Fəcin qızı, Qəhrəmanova Cəmilə
Eldar qızı, Qəhrəmanova Afət
Fəxan qızı

Abasova (Nağı zadə) Güllər
Əyyub qızı (1942)

Həyat yoldaşı Nağı zadə Əli Tağı
oğlu,
Uşaqları Nağı zadə Fərhad Əli
oğlu, Nağı zadə Cavad Əli oğlu,
Nəvələri Nağı zadə Mikayıl Əli
Fərhad oğlu, Nağı zadə Rəsul
Fərhad oğlu, Nağı zadə Nəzrin
Cavad qızı, Nağı zadə Cəmal
Cavad oğlu

Abasova Gülnar Əyyub qızı
(1945)

Uşaqları Barxalova
(Məmmədova) Günay Qalib qızı,
Barxalova Könül Qalib qızı,
Nəvələri Məmmədov Mikayıl
Samir oğlu, Ağayeva Asel Zaur
qızı, Ağayeva Kamilla Zaur qızı

HACI NƏRİMANOĞLU

Üyyub Abasov:

Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşıdan ədib

Bakı Mutərcim 2016

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 10.06.2016.

Format: 84x108 ¹/₃₂. Qarnitur: Times.

Həcmi: 6 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 117.

Qiyməti müqavilə ilə.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az